

## ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ ΚΑΙ ΕΘΝΙΚΗ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗ ΤΟΥ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ\*

Το ελληνικό έθνος, κατά τη μακρά ιστορική του πορεία, έζησε πολλές έξάρσεις και καταστροφές, πολλές όριακές στιγμές αντιπροσωπευτικές των πολιτισμικών γνωρισμάτων και της αυτοσυνειδησίας του. Ο μελετητής, μάλιστα, που θα περιοριστεί στους δύο τελευταίους αιώνες, τον 19ο και τον 20ό, θα εντυπωσιαστεί από τη συσσώρευση θετικών και άρνητικών συγκυριών και αντίστοιχων αντιδράσεων από την πλευρά των Νεοελλήνων, οι όποιοι αγωνίζονται για την επίτευξη δύο στόχων: α) την κάλυψη μιās σειράς πολιτικοκοινωνικών έξελίξεων και πολεμικών προσπαθειών για τη διεύρυνση και στερέωση της κρατικής ύπόστασης της Ελλάδας, πράγμα που προκάλεσε την πλήρη ώριμηση και εκδήλωση της εθνικής συνείδησης, και β) την προσπάθεια προσέγγισης της κοινωνικής, επιστημονικής και καλλιτεχνικής προόδου της προηγμένης Ευρώπης, που είχε ως επακόλουθο μιὰ πλούσια πνευματική παραγωγή, αναγνωρισμένη με έσωτερικές και διεθνείς επιβραβεύσεις.

Η μελέτη των εθνικών αγώνων των δύο τελευταίων αιώνων μάς οδηγεί στον έντοπισμό των κύριων σταθμών που έφεραν τον Νέο Έλληνισμό «στο κατώφλι» της 28ης Οκτωβρίου 1940: ή εθνική παλιγγενεσία του 1821 με την πολύπλευρη σημασία της· το κίνημα του 1843, ή άφυπνιστική ήττα του 1897 και το αίτημα της αναγέννησης που έπαχολούθησε· οι πολιτικοκοινωνικά ευεργετικοί πόλεμοι του 1912-1913· ό εθνικός διχασμός και ή τραγική συντριβή των εθνικών προσδοκιών «μέσα στο λιμάνι της Σμύρνης» το 1922 και ή Μικρασιατική καταστροφή· ή μεταξική δικτατορία.

Η βαρεία κληρονομιά των γκρεμισμένων ιδανικών, της διχόνοιας και των άνεργάτιστων αναζητήσεων είχε κατακερματίσει την έσωτερική ενότητα. Έπρεπε, σημειώνει ό Έλύτης, να χτυπήσουν ένα πρωί ξεφρενιασμένες οι σει-

---

\* Πανηγυρικός λόγος που εκφωνήθηκε στη Μεγάλη Αίθουσα Τελετών του Πανεπιστημίου Αθηνών κατά τον έορτασμό της 28ης Οκτωβρίου 1992.

οῖνες, νὰ πεταχτοῦμε πάλι ὅλοι ἔξω στοὺς δρόμους, νὰ δοῦμε τὸ δίκιο μας ὕβρισμένο καὶ ἀνυπεράσπιστο, (...) γιὰ νὰ καταλάβουμε πὼς ἦθε κ' ἡ σειρὰ ἢ δική μας νὰ λ ε ι τ ο υ ρ γ ῆ σ ο υ μ ε ὡς τὸ βάθος τὸ περιεχόμενο μιᾶς ἔννοιας [sc. τῆς 'Ελευθερίας] ποὺ ἀπὸ τ' ἀρχαῖα χρόνια κιόλας εἶχε γίνει συνονόματη τῆς πατρίδας μας<sup>1</sup>. Οἱ σειρῆνες τῆς 28ης 'Οκτωβρίου 1940 κάλεσαν τοὺς "Ἕλληνες στὸν ἀγώνα γιὰ τὴν ἀπόκρουση τοῦ ξένου εἰσβολέα, ἀλλὰ καὶ στὴν ἀναζωπύρωση τῆς ἐθνικῆς συνείδησης καὶ στὴν ἐπανεύρεση τῆς δυναμικότητας καὶ τῆς συνεκτικῆς ἐνότητος τοῦ "Ἐθνους. 'Ελέγαμε: ἓνα Μαραθώνα ἀκόμα! 'Ελέγαμε: μιὰ Σαλαμίνα ἀκόμα! 'Ελέγαμε: ἀκόμα ἓνα Εἰκοσιένα! Καὶ ἦρτες τέλος Σὺ, Μητέρα-Μέρα, ὅπου ἀγκάλιασες κι ἀνύψωσες ὀλόκληρα τὰ περασμένα στὸν ἀνώτατο λυτρωτικὸ σκοπὸ τους, στὸν ὑπέρτατό τους ἠθικὸν Ἱστορικὸ Ρυθμό!, θὰ γράψῃ ὁ Σικελιανός<sup>2</sup>. 'Ο ἴδιος, ἐπιχειρώντας νὰ διατυπώσῃ τὴ σημασία τῆς 28ης 'Οκτωβρίου 1940, συγκεφαλαιώνει σ' αὐτὴν τὸ περιεχόμενο ποὺ ἔδωσε ἡ ἑλληνικὴ διανόηση στὸν ἀγώνα τοῦ "Ἐθνους: (...) αὐτὴ ἡ μέρα βάζει πιά σὲ μιὰν ἀποφασιστικὴ καθολικὴ καὶ γιγαντιαία σύρραξη αὐτὴ τοῦτη τὴν ἀγνὴ δημιουργικὴ ὑπόσταση τοῦ Πνεύματος τοῦ "Ανθρώπου, μὲ τὸ ἄψυχο, ἀνόσιο καὶ ἀποτρόπαιο Ρομπὶτ ἐνὸς κτηνώδους ὀλικοῦ Καίσαρισμοῦ (...) ὁ σύγχρονος ἀγώνας τῆς 'Ελλάδας, δὲν εἶν' ἄλλος ἀπ' τὸν τελικὸν ἀγώνα τοῦ ὀλοκληρωμένου "Ανθρώπου, τοῦ ἀνθρώπου ὡς ἐθνικῆς, ἀτομικῆς καὶ παγκόσμιας προσωπικότητος, ἀντίκρυ στὴν προαιώνια ποταπὴ ἀντιπνευματικὴ ἀναρχία τῶν χαμηλότερων ἀνθρώπων ἐνστίχτων<sup>3</sup>.

'Ο ἀγώνας στὰ βουνὰ τῆς 'Αλβανίας δὲν ἀποτελοῦσε γιὰ τοὺς "Ἕλληνες διανοούμενους μιὰν ἀπλὴ συμμετοχὴ καὶ μιὰ νίκη σὲ μιὰν αἱματηρὴ διακρατικὴ σύγκρουση. Ἦταν ἓνα ὑπεριστορικὸ φαινόμενο μὲ ἠθικὸ περιεχόμενο καθολικῆς σπουδαιότητος: ἦταν ἡ μάχη τοῦ δικαίου ἐναντία στὴν ὀργανωμένη ἀδικία, ἡ ὑπερίσχυση τοῦ Πνεύματος ἐπάνω στὴν "Υλῃ. "Ἐνα ὥραϊο προῖ, γράφει ὁ 'Ελύτης, τὸ διεθνὲς θράσος, ἡ ἀποθεωμένη βία, ἡ ἐπισημοποιημένη ἀδικία βρέθηκαν ποδοπατημένα ἀπὸ ἓνα τσαρούχι<sup>4</sup>! Παράλληλα, μέσα ἀπὸ τὴ μοῖρα τῆς τραγωδίας, σύμφωνα μὲ τὴν ἐκφραση τοῦ Σεφέρη<sup>5</sup>, ἦρθε γιὰ τὸν

1. 'Οδυσσεύς 'Ελύτης, «'Η 28η 'Οκτωβρίου», *Ἀγγλοελληνικὴ 'Επιθεώρηση*, τόμ. 1, ἀριθ. 9 (Νοέμβριος 1945), σελ. 1-2 (πρβλ. Π. Δ. Μαστροδημήτρης, *Νεοελληνικά. Μελέτες καὶ ἄρθρα*, τόμ. Γ', Δεύτερη ἐκδοσις βελτιωμένη, 'Εκδόσεις «Γνώση», 'Αθήνα 1992, σελ. 179).

2. Βλ. "Αγγελου Σικελιανοῦ, *Πεζὸς Λόγος*, Δ' (1940-1944) [= "Απαντα, XIV], Φιλολογικὴ ἐπιμέλεια Γ. Π. Σαββίδης, "Ἰκαρος, ['Αθήνα 1983], σελ. 29 (πρβλ. Π. Δ. Μαστροδημήτρης, ὅπου καὶ στὴν προηγούμενη σημ., σελ. 188).

3. Βλ. ὅπου καὶ στὴν προηγούμενη σημ., σελ. 31-32 καὶ 190-191, ἀντίστοιχα.

4. Βλ. ὅπου καὶ στὴ σημ. 1, σελ. 2 καὶ 181, ἀντίστοιχα.

5. Βλ. Γιώργος Σεφέρης, *Μέρες Δ', 1 Γενάρη 1941 - 31 Δεκέμβρη 1944*, "Ἰκαρος,

‘Ελληνισμός ή κάθαρση από τις προηγούμενες πληγές, τὰ δεινὰ καὶ τὶς διαψεύσεις, μιὰ κάθαρση ποὺ παίρνει διαστάσεις τραγικές, ἀν ἀναλογιστοῦμε τὴν Κατοχὴ καὶ τὸν Ἑμφύλιο σπαραγμὸ ποὺ ἐπακολούθησαν: (...) ἀπάνω στὰ χιονισμένα καταρράχια τῆς Πίνδου, τοῦ Μόραβα καὶ τῶν Κεραυνίων (...) διόταν ἡ συνέχεια μιᾶς φωτεινῆς ἱστορίας καὶ συνάμα ἡ λύση ἐνὸς παλιοῦ δράματος, προσθέτει ὁ Ἐλύτης<sup>6</sup>. Καὶ ἀκόμη ὁ ἴδιος: Ἐκεῖ ξαναεὗρισκε μὲ μιᾶς τὸ νόημά του ὁ ἀγώνας τοῦ 21. Ἐκεῖ ὀλοκλήρωνε τὸ φωτοστέφανό της ἡ δοξασιμένη ἐποχὴ τοῦ 12-13. Ἐκεῖ ξεσπούσε, μετατοπισμένη ἐδαφικά, ἡ ἀντεκδίκηση τῆς Μικρασιατικῆς ὑποχώρησης (...) ἐκεῖ ὁ λαὸς ἔδινε τὸ μέτρο τῆς ἡθικῆς ἀντοχῆς του (...) ἐνωμένους τόσο σφιχτὰ σ’ ἓνα ἐνιαῖο καὶ ἀδιαχώριστο καὶ ὁμοειδὲς σύνολο. (...) Καὶ ποτὲ πόλεμος δὲν εἶταν λιγότερο πόλεμος δπλῶν καὶ περισσότερο πόλεμος ἀρετῶν τῆς ψυχῆς<sup>7</sup>.

Εἶτε μὲ τὴν πολεμικὴ δρᾶση, εἶτε μὲ τὴν ψυχικὴ στράτευση, εἶτε μὲ τὴ λογοτεχνικὴ ἀξιοποίηση τῆς μεγάλης αὐτῆς ὥρας τοῦ Ἑλληνισμοῦ, οἱ Ἑλληνες λογοτέχνες συμπορεύτηκαν μὲ τὸν λαὸ στὸν ἀγώνα του. Ἄλλοι ἀποδέχτηκαν ἄμεσα τὴ συγχώνευση στὸν κοινὸν ἀγώνα· ἄλλοι μετατοπίστηκαν ἀπὸ τὴ θέση τοῦ ἀντικειμενικοῦ παρατηρητῆ τῶν γεγονότων στὴν ψυχικὴ συμμετοχὴ τοῦ πατριώτη, μὲ τὴ συναίσθηση ἐνὸς ἀνὴρω μὲ οὐ θαύματος<sup>8</sup>, ποὺ συνέβαινε γύρω τους, ἀλλὰ καὶ τὴ βίωση τοῦ πόνου καὶ τοῦ φόβου: Ὁ πόνος, ἡ φρίκη καὶ τὸ μεγαλεῖο ἔχουνε τώρα βολεντεῖ κοντά μας, στὰ σπίτια μας, στὴν καθημερινὴ ζωὴ, σὰν κατοικίδια, παρατηρεῖ ὁ Σεφέρης, καὶ συνεχίζει: Τὰ συνηθίζουμε ἀνεπαίσθητα. Κάποτε ἔρχονται καὶ τρίβουν τὰ ρουθόνια τους στὰ γόνατά μας, στὰ χέρια μας. Καὶ τότε καταλαβαίνουμε<sup>9</sup>. Ποιητικὰ καὶ πεζογραφικὰ ἔργα, καρποὶ τῆς ἐμπειρίας τοῦ 1940, ἐκφράζουν τὴν ἐθνικὴ ὁμοψυχία, τὴ σύνδεση μὲ τὴν ἱστορία καὶ τὴν παράδοση καὶ τὸν συντονισμό τῆς λογοτεχνίας μὲ τὴν ἐθνικὴ συνείδηση τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ.

Ἡ ἀποψινὴ ὁμιλία θὰ ἐπιχειρήσει μιὰ συγκεφαλαιωτικὴ ἀναδρομὴ στοὺς τρόπους μὲ τοὺς ὁποίους ἡ νεοελληνικὴ λογοτεχνία ἀπὸ τὶς ἀπαρχές της ἕως τὰ μέσα τοῦ αἰώνα μας συντονίστηκε μὲ τὴν ἐθνικὴ αὐτοσυνειδησία καὶ τὴν ἐξέφρασε, συμβάλλοντας ταυτόχρονα στὴ διαμόρφωσή της.

<sup>6</sup> Ἀθήνα 1977, σελ. 23 (11.2.‘41)· πρβλ. Π. Δ. Μαστροδημήτρης, ὕπου καὶ στὴ σημ. 1, σελ. 222.

<sup>6</sup> Βλ. ὅπου καὶ στὴ σημ. 1, σελ. 2 καὶ 180, ἀντίστοιχα.

<sup>7</sup> Βλ. αὐτόθι, σελ. 2 καὶ 180-181, ἀντίστοιχα.

<sup>8</sup> Βλ. Γιώργος Σεφέρης, *Μέρες Γ’*, 16 Ἀπρίλη 1934 - 14 Δεκέμβριος 1940, Ἰκάρος, Ἀθήνα 1977, σελ. 266 (πρβλ. Π. Δ. Μαστροδημήτρης, ὅπου καὶ στὴ σημ. 1, σελ. 213).

<sup>9</sup> Βλ. ὅπου καὶ στὴ σημ. 5, σελ. 22 (11.2.‘41) καὶ 222, ἀντίστοιχα.



\* \* \*

Ἡ ἐθνικὴ συνείδηση κάθε λαοῦ, μὲ τὸν ἰδιαίτερο χαρακτήρα καὶ τὴν ἔσω-τερικὴ ἰδιουτυπία της, ἀποτέλεσε πάντοτε μιὰν ἀπὸ τὶς πλουσιότερες καὶ μονιμότερες πηγὲς γιὰ τὶς ἐμπνεύσεις καὶ πραγματοποιήσεις στὴν περιοχὴ τῆς λογοτεχνικῆς δημιουργίας. Γιατί, ἂν εἶναι ἀναμφισβήτητο δεδομένο τὸ γεγονὸς ὅτι δὲν μπορεῖ νὰ νοηθεῖ ζωντανὸς ἐθνικὸς οργανισμὸς χωρὶς λογοτεχνικὴ ἔκφραση, ἐξίσου ἀναμφισβήτητο παραμένει τὸ ὅτι ἓνα μεγάλο μέρος τῆς λογοτεχνικῆς παραγωγῆς ἐνὸς ἔθνους δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ ἐκφράζει τὴν ἱστορικὴ του συνείδηση, δηλαδὴ τὸ ἐπίπεδο τῆς αὐτογνωσίας του, ἀλλὰ καὶ τὴν ποιότητα τῆς εὐαίσθησias του ἀπέναντι σὲ ὅ,τι σχετίζεται μὲ τὴν αὐτονομία τῆς ὑπόστασής του. Ἀπὸ τὴν ἄποψη αὕτη, στὸν ὅρο «ἐθνικὴ συνείδηση» θὰ μπορούσαμε νὰ διακρίνουμε δύο σημασίες, μιὰν εὐρύτερη καὶ μία περισσότερη εἰδική. Ἡ εὐρύτερη σημασία καλύπτει τὴν πολιτισμικὴ ἰδιομορφία ἐνὸς ἔθνους ἀπὸ κάθε της ἄποψη καὶ περιλαμβάνει ὅλες τὶς μορφές τῶν δημιουργικῶν ἐκδηλώσεων τοῦ ἐθνικοῦ συνόλου. Καὶ ἡ εἰδικὴ σημασία ἀναφέρεται στὴ διαρκὴ τάση ποὺ χαρακτηρίζει κάθε ἐθνικὸν οργανισμὸ νὰ περιώσει τὴν ἰδιομορφία αὕτη — δηλαδὴ νὰ τῆς ἐπιτρέψει νὰ ἀναπτυχθεῖ ἐλεύθερα καὶ ἀβίαστα—, καὶ νὰ ἀντιδρᾷ στὶς ἐξωτερικὲς πιέσεις ἢ παρεμβολές, ἰδίως ὅταν οἱ τελευταῖες ἀναστέλλουν τὴν ὁμαλὴ πορεία καὶ ἐκτρέπουν τὴν ἔσωτερικὴ ἐξέλιξη ἀπὸ τὰ φυσιολογικά της πλαίσια. Πρόκειται στὴν περίπτωσι αὕτη γιὰ τὶς ὥρες τῶν δυναμικῶν ἐθνικῶν ἐξάρσεων, ποὺ συνδέονται μὲ συγκεκριμένα καὶ σημαντικὰ ἱστορικὰ γεγονότα καὶ ποὺ προκαλοῦν μιὰν εἰδικῆς ποιότητος συγκίνηση στὸ ἐθνικὸ σύνολο.

Καὶ μὲ τὶς δύο αὐτὲς μορφές της, ἡ ἔννοια τῆς «ἐθνικῆς συνείδησης» βρῖσκει ἄμεση ἀνταπόκριση στὴ λογοτεχνικὴ ἔκφραση κάθε λαοῦ, μεταστοιχειώνεται δηλαδὴ καλλιτεχνικὰ καὶ καλύπτει ἓνα μεγάλο μέρος τῆς γραμματικῆς του παραγωγῆς. Ὡστόσο, ἡ ἔννοια καὶ ἡ παρουσία τῆς ἐθνικῆς συνείδησης μὲ τὴ δευτέρη μορφή της μέσα στὰ λογοτεχνικὰ κείμενα γίνονται περισσότερο ἐποπτεύσιμες, γιατί παρέχουν πρὸ συγκεκριμένα κριτήρια καὶ διευκολύνουν τὸν μελετητὴ στὴν ἀπομόνωση ἐνὸς ἀριθμοῦ ἔργων ὅπου ἡ συνείδηση αὕτη κυριαρχεῖ. Γι' αὐτό, καὶ στὴ σύντομη διερεύνηση ποὺ ἀκολουθεῖ προχωρῶ μὲ βάση αὕτη τὴ δευτέρη διάκριση.

Γνωστοὶ στὶς γενικὲς τοὺς γραμμὲς ἱστορικοὶ λόγοι προσδίδουν σὲ ἓνα μεγάλο μέρος τῶν κειμένων τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας ἔντονα ἐθνικὴν ἀπόχρωση, μὲ ἀπεριόριστον ὥστόσο ποικιλία στὶς ἐπιμέρους ἐκδηλώσεις. Συγκεκριμένοι ἐπίσης ἱστορικοὶ λόγοι ἔχουν συνδέσει τὴ διαμόρφωση τοῦ νεοελληνικοῦ ἐθνικοῦ αἰσθήματος μὲ τὴ θρησκευτικὴ συνείδηση τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ, ποὺ ἐκφράζει ὀργανικὰ ἢ παράδοση τῆς Ὁρθοδόξιας, μὲ ἀποτέλεσμα ἡ σύνθεση αὐ-



τή νά διοχετεύεται σταθερά μέσα στόν χώρο τῆς λογοτεχνικῆς δημιουργίας. Προκειμένου, λοιπόν, νά διερευνήσουμε συνοπτικά τὸ θέμα «Νεοελληνική λογοτεχνία καὶ ἐθνική συνείδηση τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ», θά μπορούσαμε νά ἐπισημάνουμε ὀρισμένες ἀνάλογες καὶ ἰδιαίτερα ἐνδεικτικές στιγμές τῆς λογοτεχνίας αὐτῆς, ἀπὸ τὴν ἀποψη ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ.

\* \* \*

Ἦδη στὸν κύκλο τῶν ἀκριτικῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν, ποὺ ὅπως εἶναι γνωστὸ ἀντιπροσωπεύουν μιὰ πρωιμότερη φάση τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας, ἐντοπίζουμε τὰ χαρακτηριστικὰ ἐνὸς διαμορφωμένου ἐθνικοῦ αἰσθήματος, πράγμα ποὺ ὀφείλεται στοὺς εἰδικούς ὅρους οἱ ὅποιοι ὑπαγόρευσαν τὴ γένεση τῆς ἀκριτικῆς ποίησης στὸ σύνολό της. Τὰ πρόσωπα τῶν ἀκριτῶν μὲ τὰ βυζαντινὰ ὀνόματα, ἡ τοπογραφία τῆς δράσης τους καὶ ὀρισμένα ἱστορικά περιστατικά «συγκροτοῦν ἓνα σύνολο τοποθετημένο μὲ ἀκρίβεια στὰ βυζαντινὰ χρόνια καὶ στὶς ἀνατολικὲς ἀσιατικὲς παρυφές τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας»<sup>10</sup>. Ὁ ρόλος τῶν ἀκριτῶν στὴν ὑπεράσπιση τῶν ἀνατολικῶν συνόρων τοῦ βυζαντινοῦ κράτους ἀπὸ τίς ἀραβικὲς ἐπιδρομὲς (8ος-11ος αἰ.) προσφέρει τὴν πρώτη ἐπική ὕλη στὴ νεοελληνικὴ λογοτεχνία. Τὰ ἀκριτικά τραγούδια, «ἐμπνευσμένα ἀπὸ ἥρωικά στρατιωτικὰ κατορθώματα, καθρεφτίζουν ἰδίως μιὰ καθαρὰ πολεμικὴ ζωή», μὲ τρόπο ὑπερφυσικὸ καὶ μὲ ἀποκλειστικὸ σκοπὸ τὴν «ἐξάρση τῆς παλληκαριᾶς καὶ τῆς δυνάμεως»<sup>11</sup>:

*Ἐπῆγε τὸ Βλαχόπουλο στὴ βίγλα νὰ βιγλίση.  
Βλέπει Τουρκιὰ Σαρακηνοὺς κι' Ἀράπηδες κουρσάρους,  
οἱ κάμποι ἐπρασινίζανε, τὰ πλάγια κοκκινίζαν  
ἄρχισε νὰ τοὺς διαμετράη, διαμετρημοὺς δὲν εἶχαν.*

*.....  
Στὰ ἔμπα του μπιῆκε σὰν αὐτός, στὰ ξέβγα σὰν πετρίτης·  
στὰ ἔμπα του χίλιους ἔκοψε, στὰ ξέβγα δυὸ χιλιάδες,  
καὶ στὸ καλὸ τὸ γύρισμα κανένα δὲν ἀφήνει»<sup>12</sup>.*

Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, στὸ ἔμμετρο ἐπικὸ ποίημα Βασίλειος Διγενῆς Ἀκρίτης, τὸ πρῶτο γραπτὸ μνημεῖο τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας, ποὺ ὁ Ν.Γ.

10. Βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶ, *Ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας*. Ἀπὸ τίς πρῶτες ρίζες ὡς τὴν ἐποχὴ μας. Ἐβδομὴ ἔκδοση. Ἰκαρος, [Ἀθῆνα 1985], σελ. 19-20.

11. Βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶ, *αὐτόθι*, σελ. 22.

12. Βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶ, *αὐτόθι*, σελ. 22.

13. Βλ. Ν. Γ. Πολίτου, *Ἐκλογαὶ ἀπὸ τὰ τραγούδια τοῦ ἐλληνικοῦ λαοῦ*, Ἀθῆναι 1978, σελ. 82-83 («Τοῦ Μικροῦ Βλαχόπουλου»).

Πολίτης τὸ χαρκτήρισε ἴσως ὑπερβολικά, ἀλλὰ ὅπωςδήποτε ἐνδεικτικά, ὡς τὸ «ἐθνικὸν ἔπος τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων»<sup>13</sup>, συγκεφαλαιώνεται τὸ ἥρωικὸ πνεῦμα τῆς ἀκριτικῆς ποίησης, ὅσο καὶ ἂν τὸ ἐθνικὸ στοιχεῖο συμπλέκεται πυκνὰ μὲ τὰ ἀσιατικά στοιχεῖα τῆς ὑπερβολῆς, τῆς ὑπεράνθρωπης δυνάμεις, τῶν ἄγχιων ἐρώτων, κ.λπ.<sup>14</sup>. Στὸ ἔπος τοῦ Διγενῆ ἢ φαντασία τοῦ λαοῦ ἐγκατέπλεξε μύθους, ὧν τοὺς πλείστους παρέλαβεν ἀνακαίνισασα ἐκ τῆς πλουσίας μυθικῆς κληρονομίας τῆς ἀρχαιότητος, καὶ ἀπῆρτισε τὸν ἰδεώδη τύπον ἥρωος νεαροῦ ὡς ὁ Ἀχιλλεύς, κραταιοῦ ὡς ὁ Ἡρακλῆς καὶ ἐνδόξου ὡς ὁ Ἀλέξανδρος. Ἐν κεφαλαίῳ δ' εἰπεῖν εἰς τὸν Διγενῆ Ἀκρίτην ἀποκορυφούνται οἱ πόθοι καὶ τὰ ἰδεώδη τοῦ ἐλληνικοῦ ἔθνους, διότι ἐν αὐτῷ συμβολίζεται ἡ μακραίων καὶ ἄλκητος πάλη τοῦ ἐλληνικοῦ πρὸς τὸν μουσουλμανικὸν κόσμον»<sup>15</sup>.

Ἡ σχέση διαδοχῆς ἀνάμεσα στὸν ἀρχαῖο ἐλληνισμὸ καὶ στὸν νεώτερο, ποὺ ὑποδηλώνεται ἀπὸ τὶς παραπάνω ἀπόψεις τοῦ Ν. Γ. Πολίτη, εἶναι ὁρατὴ σὲ ὅλο τὸ φάσμα τῶν ἱστορικῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν, μέρος τῶν ὁποίων ἀποτελοῦν τὰ ἀκριτικά τραγούδια<sup>16</sup>. Στὰ ἱστορικὰ τραγούδια —εἴτε αὐτὰ ἀνήκουν στὴν ὕστερη βυζαντινὴ περίοδο, εἴτε στὰ χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας— γίνεται λόγος γιὰ ἐξαιρετικὰ ἱστορικὰ γεγονότα ἢ φυσικὰ φαινόμενα καὶ κυριαρχοῦν περισσότερο ὁ συγκεκριμένος τόπος καὶ χρόνος καὶ τὰ συγκεκριμένα γεγονότα καὶ ἱστορικὰ πρόσωπα<sup>17</sup>:

Ὅλες οἱ καπετάνισσες ἀπὸ τὸ Κακὸσοῦλι  
ὄλες τὴν Ἄρτα πέρασαν, στὰ Γιάννινα τὶς πᾶνε,  
σκληρώθηκαν οἱ ἀρφανεῖς, σκληρώθηκαν οἱ μαῦρες,  
κ' ἡ Λένω δὲν ἐπέρασε, δὲν τὴν ἐπῆραν σκλάβοι.  
.....  
Πέντε Τοῦρκοι τὴν κυνηγοῦν, πέντε τζοχανταραῖοι.  
«.....  
—Κόρη, γιὰ ρίξε τ' ἄρματα, γλίτωσε τὴ ζωὴ σου.  
—Τί λέτε, μωρὸ παλιότουρκοι κ' ἐσεῖς παλιοζαγάρια;

13. Βλ. Περὶ τοῦ ἐθνικοῦ ἔπους τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων. Λόγος ἀπαγγελθεὶς ἐν τῷ Ἐθνικῷ Πανεπιστημίῳ τὴν 14 Ἰανουαρίου 1907 ὑπὸ Ν. Γ. Πολίτου. Ἐν Ἀθήναις 1907 (=Τοῦ ἴδιου, *Λαογραφικὰ Σύμμεικτα*, τόμ. Α', ἐν Ἀθήναις 1920 [*Ἀκαδημία Ἀθηνῶν*, *Δημοσιεύματα Λαογραφικοῦ Ἀρχείου*, ἀριθ. 1], σελ. 237-260).

14. Βλ. Π. Δ. Μαστροδημήτρης, *Ἡ ποίηση τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ*, Β' ἔκδοσις ἀναθεωρημένη, Ἰδρυμα Γουλανδρῆ-Χόρν, Ἀθήνα 1994, σελ. 31.

15. Βλ. Ν. Γ. Πολίτου, «Περὶ τοῦ ἐθνικοῦ ἔπους τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων», *Λαογραφικὰ Σύμμεικτα*, τόμ. Α', σελ. 244, καὶ τοῦ ἴδιου, *Ἐκλογαὶ ἀπὸ τὰ τραγούδια τοῦ ἐλληνικοῦ λαοῦ*, σελ. 79 (πρὸς Π. Δ. Μαστροδημήτρης, ὅπου καὶ στὴν προηγούμενη σημ., σελ. 57).

16. Βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶ, ὅπου καὶ στὴ σημ. 10, σελ. 9-10.

17. Βλ. Π. Δ. Μαστροδημήτρης, ὅπου καὶ στὴ σημ. 14, σελ. 58-59.

Ἐγώ εἰμαι ἡ Λένω Μπότσαρη, ἡ ἀδελφή τοῦ Γιάννη,  
καὶ ζωντανὴ δὲν πιάνουμαι εἰς τῶν Τουρκῶν τὰ χέρια»<sup>18</sup>.

Μιὰν ἰδιαίτερη ομάδα ἱστορικῶν τραγουδιῶν ἀποτελοῦν οἱ *Θρήνοι* γιὰ τὴν Ἀλωση τῆς Πόλης. Τὸ γεγονός τῆς Ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινούπολης — ἀλλὰ καὶ τῶν ἄλλων μεγάλων περιοχῶν καὶ πόλεων, ὅπως τῆς Τραπεζούντας ἢ τῆς Ἀδριανούπολης — προκάλεσε, ὅπως ἦταν φυσικό, ἔντονον κραδασμὸ στὴ λαϊκὴ ψυχὴ<sup>19</sup>. Ὅπως σημειώνει ὁ Ν. Γ. Πολίτης: «... ἡ μεγάλη συμφορὰ τοῦ ἔθνους εὐρίσκεται ἀκριβῶς εἰς τὸ μεταίχμιον τοῦ φόβου καὶ τῶν ἐλπίδων, τῆς ἀπογνώσεως καὶ τῆς ἀναθαρρήσεως»<sup>20</sup>. Ἡ συγκίνηση αὐτὴ ἀποτυπώνεται σὲ ἕναν ἀριθμὸ δημοτικῶν καὶ λόγιων κειμένων<sup>21</sup>, ποὺ ἐκφράζουν τὴν ὁδὴν ἀλλὰ καὶ τὴν ἐλπίδα τοῦ Ἑλληνισμοῦ γιὰ τὴ μελλοντικὴ εὐτυχίαν τοῦ ἀποκατάστασι. Συγκρίνοντας αὐτὴ τὴ δημοτικὴ καὶ τὴ λόγια παραγωγή, ὁ Ν. Γ. Πολίτης διαπιστώνει τὴν ὑπεροχὴ τῆς πρώτης, ἡ ὁποία ἐκφράζει (μὲ βαθεῖαν ἀπλότητα) τὴν ἐγκατέρευση «καὶ βεβαίαν τὴν ἐλπίδα τοῦ δουλωθέντος γένους»<sup>22</sup>. Ἐνδεικτικὸ ἀπὸ κάθε ἀποψη εἶναι τὸ δημοτικὸ τραγούδι «Τῆς Ἀγίας-Σοφιάς»:

Σημαίνει ὁ Θεός, σημαίνει ἡ γῆς, σημαίνουν τὰ ἐπουράνια,  
σημαίνει κ' ἡ ἁγία Σοφία, τὸ μέγα μοναστήρι,  
μὲ τετρακόσια σήμαντρα κ' ἐξηνταδὺ καμπάνες,  
κάθε καμπάνα καὶ παπὰς, κάθε παπὰς καὶ διάκος.

.....  
«Πάψετε τὸ χερουβικὸ κι' ἄς χαμηλώσουν» τ' ἄγια,  
παπάδες πάστε τὰ γιέρα, κ' ἐσεῖς κερὶὰ σβηστήτε,  
γιατὶ εἶναι θέλημα Θεοῦ ἡ Πόλη νὰ τουρκέψη.

.....  
Ἡ Δέσποινα ταραχτήκε, κ' ἐδάκρυσαν οἱ εἰκόνες.  
«Σώπατε, κυρὰ Δέσποινα, καὶ μὴ πολυδακρύξης,  
πάλλι μὲ χρόνους, μὲ καιροὺς, πάλλι δικὰ σας εἶναι»<sup>23</sup>.

18. Βλ. Ν. Γ. Πολίτου, ὅπου καὶ στὴ σ. 12, σελ. 18 («Τῆς Λένως τοῦ Μπότσαρη»).

19. Βλ. Π. Δ. Μαστροδημήτρη, *Εἰσαγωγή στὴ νεοελληνικὴ φιλολογία*, Ἐκδόσεις Δόμος, [Ἀθήνα 1990], σελ. 84, καὶ Ὁ ἴδιος, ὅπου καὶ στὴ σ. 14, σελ. 35-36.

20. Βλ. Ν. Γ. Πολίτου, ὅπου καὶ στὴ σ. 12, σελ. 12.

21. Ἀπὸ τὴν κατηγορίαν τῶν λόγιων κειμένων ἀναφέρω ἐνδεικτικὰ τοὺς τίτλους τεσσάρων ἀνόνυμων καὶ δύο ἐπώνυμων κειμένων: Ἀλώσις Κωνσταντινουπόλεως, Ἀνακλήμα τῆς Κωνσταντινούπολης, Θρήνος τῆς Κωνσταντινουπόλεως, Θρήνος τῶν τεσσάρων Πατριαρχείων, Ματθαίου μητροπολίτου Μυρέων, Θρήνος καὶ κλανθμός περὶ τῆς Κωνσταντινουπόλεως, Παπᾶ Συναδηνοῦ τοῦ Σερραίου, Θρήνος.

22. Βλ. Ν. Γ. Πολίτου, ὅπου καὶ στὴ σ. 12, σελ. 12 (πρβλ. Π. Δ. Μαστροδημήτρη, ὅπου καὶ στὴ σ. 14, σελ. 58-59).

23. Βλ. Ν. Γ. Πολίτου, ὅπου καὶ στὴ σ. 12, σελ. 12-13.



Χαρακτηριστικό, εξάλλου, για την ελληνική ψυχοσύνθεση και σύμφωνα με ένα βασικό σχήμα, «κληροδοτημένο κιόλας από τὸν ἐβραϊκὸ προφητισμόν»<sup>24</sup>, εἶναι τὸ φαινόμενο μιᾶς σειρᾶς χρησμολογικῶν κειμένων, τὰ ὁποῖα, ἐνῶ στὰ χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴν Ἑλωση προφῆτευαν ἀπαισιόδοξα τὴν καταστροφή, μετὰ ἀπὸ αὐτὴν ἀντανάγκου τὴν πεποίθηση τοῦ Γένους γιὰ τὸν σύντομο τερματισμὸ τῆς τουρκικῆς κυριαρχίας, ποὺ θὰ πραγματοποιηθεῖ μετὰ τὴν ἐπέμβαση θεῶν καὶ μυστικῶν δυνάμεων<sup>25</sup>. Συνέχεια αὐτῆς τῆς χρησμολογίας ἀποτελεῖ ὁ περίφημος Ἀγαθάγγελος (γύρω στὰ 1750), ἔργο τοῦ Θεόκλητου Πολυεῖδη, «ἕνα ἀπὸ τὰ πῦρ σημαντικὰ κείμενα γιὰ τὸ ζῦπνημα τῆς λαϊκῆς ψυχῆς»<sup>26</sup>.

Ἡ τουρκικὴ κατάκτηση —ἕνας σταθμὸς τῆς ὁποίας ἦταν ἡ ἄλωση τῆς Πόλης— ἐπέφερε μεταξὺ ἄλλων τὴ μετατόπιση τῶν ἐλληνικῶν πληθυσμῶν ἀπὸ τὴν Ἀνατολὴ πρὸς τὴ Δύση. Τὸ γεγονός αὐτὸ προκάλεσε τὴ γόνιμη συνάντηση «τῆς ἀσιατικῆς κληρονομιάς μετὰ τὴν ἱπποτικὴ δύση, δηλαδὴ δυὸ πολιτισμῶν ποὺ δὲν εἶναι ἀνόμοιοι στὶς ρίζες τους», μέσα στὸν νησιώτικο ἐλληνικὸ ψυχισμό<sup>27</sup>, μετὰ ἀποτέλεσμα τὴν ἀνθιση τοῦ νησιώτικου πολιτισμοῦ καὶ κορυφαία ἔκφρασή της τὴν κρητικὴ λογοτεχνία. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ἀναπλαστικὴ φαντασία<sup>28</sup> μετὰ τὴν ὁποία οἱ δημιουργοὶ τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας προσδίδουν σὲ ἕνα δυτικὸ πρότυπο βαθιὰ ἐλληνικὸν χαρακτήρα, ἐνδεικτικὸ τῆς ἀφομοιωτικῆς δυνάμεως τοῦ ἐλληνικοῦ πνεύματος<sup>29</sup>.

Στὰ κείμενα τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας, τὰ ὁποῖα ὡς σύνολο ἀντιπροσωπεύουν μιὰν ἀπὸ τὶς σημαντικότερες φάσεις τῆς ἱστορίας τῶν νεοελληνικῶν γραμμάτων, καὶ παρ' ὅλο ποὺ αὐτὰ γεννιοῦνται μέσα σὲ δυτικότερο πολιτισμικὸ κλίμα, μπορούμε νὰ ἀνιχνεύσουμε ἐνδείξεις ποὺ πιστοποιοῦν τὴν ὑπαρξὴ ἀκμαίου ἐθνικοῦ φρονήματος. Γιὰ τὴ διαπίστωση αὐτὴ ἀρκεῖ νὰ σταθοῦμε στὸν Ἑρωτόκριτο (πρὶν ἀπὸ τὸ 1669) καὶ στοὺς χαρακτήρες ποὺ κινοῦνται μέσα σ' αὐτόν, οἱ ὁποῖοι «εἶναι Ἑλλήνες τοῦ καιροῦ τοῦ [τοῦ ποιητῆ τοῦ] ἔργου, Βιτσέντζου Κορνάρου] μ' ἐλληνικὰ συνήθεια, ἐλληνικὲς παραδόσεις καὶ ἐλληνικὴ ιδιοσυγκρασία»<sup>30</sup>. Συγκεκριμένα, στὸ ἐπεισόδιο τοῦ κονταροχτυπήματος<sup>31</sup>, παρόλληλα μετὰ τὴν προβολὴ τοῦ ἀρχοντοπούλου τοῦ Βυζαντίου», ὁ ἀλλόθρησκος Ἀσιάτης, δηλαδὴ ὁ Καραμανίτης Σπιδόλιοντας, βρίσκει τὸν θάνατο ἀπὸ τὸ

24. Βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶ, ὅπου καὶ στὴ σ. 10, σελ. 52.

25. Βλ. Π. Δ. Μαστροδημήτρης, ὅπου καὶ στὴ σ. 19, σελ. 86.

26. Βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶ, ὅπου καὶ στὴ σ. 10, σελ. 121.

27. Βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶ, αὐτόθι, σελ. 66.

28. Βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶ, αὐτόθι, σελ. 83.

29. Βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶ, αὐτόθι, σελ. 75 καὶ 81, καὶ Π. Δ. Μαστροδημήτρης, ὅπου καὶ στὴ σ. 19, σελ. 98.

30. Βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶ, αὐτόθι, σελ. 82.

31. Βλ. Μέρος Β', στίχοι 1467-1524.

χέρι του Κρητικού Χαρίδημου. Κατά τον καθηγητή Ε. Κριαρά, τὸ στοιχείο αὐτὸ καθὼς καὶ ἡ ἀποτελεσματικὴ ἐπέμβαση τοῦ Ἑρωτόκριτου γιὰ τὴ σωτηρία τῆς πατρίδας του ἀπὸ τὴν πολιορκία τῶν ἀλλοθινῶν Βλάχων ὑποδηλώνει ἐπίσης τὰ ἐθνικὰ αἰσθήματα καὶ τοῦ ἥρωα τοῦ ἔργου καὶ τοῦ ἴδιου τοῦ συγγραφέα»<sup>32</sup>.

Ἡ ὑποταγή, πάλι, τῆς Κρήτης στοὺς Τούρκους (1669) θὰ προκαλέσει τὸ θρηνητικὸ ποίημα τοῦ Μαρίνου Τζάνε Μπουνιαλῆ *Διήγησις διὰ στίχων τοῦ δεινοῦ Κρητικοῦ Πολέμου* (Βενετία 1681), ποὺ ἐκφράζει ἔντονα τὴ συνείδηση τῆς συνοχῆς τοῦ Ἑλληνικοῦ Γένους<sup>33</sup>, καθὼς καὶ τὸν *Θρήνο τῆς Κρήτης* τοῦ λόγιου Κρητικοῦ πατριάρχη Ἀλεξανδρείας Γερασίου Β' τοῦ Παλλαδᾶ (1688-1710)<sup>34</sup>. Ἡ πτώση τῆς Κρήτης σήμανε τὴ μεταλαμπάδευση τῆς πνευματικῆς φλόγας στὰ Ἐπτάνησα, στὴν κατοπινὴ λογοτεχνικὴ παραγωγή τῶν ὁποίων ἀνιχνεύουμε τίς κρητικὲς ἐπιδράσεις, ποὺ συνετέλεσαν μεταξύ ἄλλων καὶ στὴ δυναμικὴ παρουσία τοῦ ἐθνικοῦ αἰσθήματος.

Ἡ μετατόπιση τῶν Ἑλλήνων διανοομένων καὶ οἱ ἀναζητήσεις τους στὴ Δύση συνετέλεσαν στὴ θεμελίωση τῶν ἐκεῖ πνευματικῶν ἀλλαγῶν, ἀλλὰ καὶ στὴν πρόοδο τῶν ἐλληνικῶν παροικιῶν μὲ ζωντανὴ τὴν ἐλληνικὴ παράδοση καὶ ἔντονη τὴν ἐθνικὴ συνείδηση. Οἱ λόγιοι ἀναπτύσσουν τὴ δράση τους πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς ἀποτελεσματικότερης ἐξυπηρέτησης τῶν σκοπῶν τοῦ Γένους (16ος-18ος αἰ.). Ἀξιοπρόσεκτη εἶναι ἡ περίπτωσις τοῦ Νικολάου Σοφιανοῦ (ἀ' μιστὸ τοῦ 16ου αἰ.), στὰ ἔργα τοῦ ὁποίου συναντῶνται οἱ τάσεις τῆς ἀρχαϊότητος καλλιέργειας» καὶ τῆς «συστηματικῆς χρήσης τῆς νεοελληνικῆς γιὰ ποικίλα εἶδη λόγου»<sup>35</sup> μὲ τὴν πίστη ὅτι *τὸ ἡμέτερον Γένος* θὰ ὀρθοποδήσει μὲ τὴ βοήθεια τῆς Παιδείας<sup>36</sup>.

Ὁ σημαντικότερος, ὡστόσο, ἐκπρόσωπος τοῦ πνεύματος τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς Διασπορᾶς εἶναι ὁ Φραγκίσκος Σκοῦφος (1644-1697), ἐκφραστὴς τῆς ἐνίσχυσης (αὐτῆς ἐλληνικῆς συνείδησης ἀνάμεσα στοὺς ξενιτεμένους Ἑλληνες)<sup>37</sup>. Στὸ διδακτικὸ του ἔργο (*Τέχνη Ρητορικῆς*, Βενετία 1681) διασταυρώνονται

32. Βλ. Ε. Κριαράς, «Ἡ ἀρχαιογνωσία καὶ τὸ ἐθνικὸ αἰσθημα στὸ Βιτσέντζο Κορνάρο», *Ἐποχές*, τευχ. 31 (Νοέμβριος 1965), σελ. 8 (=Ἑμμανουὴλ Κριαράς, *Μεσαιωνικά Μελετήματα. Γραμματεία καὶ γλῶσσα*, [τόμ.] Β', Θεσσαλονίκη 1988 [Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Κέντρο Βυζαντινῶν Ἑρευνῶν], σελ. 105)· πρβλ. Π. Δ. Μαστροδημήτρης, ὅπου καὶ στὴ σσημ. 14, σελ. 40 καὶ σσημ. 3.

33. Βλ. Κ. Θ. Δημαρά, ὅπου καὶ στὴ σσημ. 10, σελ. 74.

34. Βλ. Π. Δ. Μαστροδημήτρης, ὅπου καὶ στὴ σσημ. 14, σελ. 43 καὶ 615-618, ὅπου καὶ ἡ βιβλιογραφία.

35. Βλ. Κ. Θ. Δημαρά, ὅπου καὶ στὴ σσημ. 10, σελ. 88.

36. Βλ. Κ. Θ. Δημαρά, αὐτόθι, σελ. 89.

37. Βλ. Κ. Θ. Δημαρά, αὐτόθι, σελ. 94-95.

οί παιδευτικές προθέσεις τῆς ἐκκλησιαστικῆς ρητορικῆς μὲ τὴ χρῆση τῆς λαϊκῆς γλώσσας καὶ τὸν πόθο γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τοῦ Γένους: νὰ ὠφελήσω τὸ Γένος μου, πρότερα πλοῦσιον ἀπὸ κάθε ἀρετὴν καὶ σοφίαν καὶ τώρα διὰ τὴν σκληροκαρδίαν τῆς τύχης γυμνὸν καὶ ἐστερημένον»<sup>38</sup>. Παράλληλα, «ἡ συνείδηση τῆς συνοχῆς τοῦ προχριστιανικοῦ καὶ τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ»<sup>39</sup>, χαρακτηρίζει τὸν Σκοῦφο καὶ τὸν συνδέει μὲ τὸν διάδοχό του Ἡλία Μηνιάτη.

Ὁ Μηνιάτης (1669-1714), ἐντεταγμένος ὀργανικὰ στὸν αἰῶνα τῶν Φαναριωτῶν, περίοδο «μερικῆς νεοελληνικῆς σύνθεσης»<sup>40</sup>, διαμορφωτὴς ὕφους καὶ χρήστης τῆς λαϊκῆς γλώσσας στὰ ρητορικά κείμενά του (*Λόγοι*, [1933], *Διδαχές*, 1716), συνταιριάζει τὴ χριστιανικὴ ἀπασχόληση μὲ τὴν προσήλωση στὴν ἰδέα τοῦ Γένους.

Ἀντιπροσωπευτικὴ, ἐξάλλου, τῆς ἑλληνικῆς συνείδησης τῆς ἀνθηρῆς Ἀδελφότητας τῆς Βενετίας ἦταν ἡ ἵδρυση τοῦ περιφημοῦ Φλαγγινικοῦ Φροντιστηρίου (17ος αἰ.) ἀπὸ τὸν Κερκυραῖο δικηγόρο Θωμᾶ Φλαγγίνη (1578-1648), τὸ ὁποῖο χαρακτηρίστηκε ὡς «τὸ Πανεπιστήμιο τοῦ σκλαβωμένου Γένους»<sup>41</sup>. Προϋὸν αὐτῆς «τῆς νησιώτικης ρίζας τῆς φυτεμένης ἐπάνω στὸ ἰταλικὸ χῶμα»<sup>42</sup> ἀποτελοῦν τὰ *Ἄνθη Ἑδλαβείας* (1708), ποιητικὴ συλλογὴ ἀφιερωμένη στὴν Παναγία, ποὺ γράφτηκε ἀπὸ τοὺς Ἑλληνες σπουδαστὲς τοῦ Φλαγγινικοῦ Ἑλληνομουσείου γιὰ νὰ τιμηθεῖ ὁ μητροπολίτης Φιλαδελφείας (δηλαδὴ τῆς Βενετίας) Μελέτιος Τυπάλδος (1648-1713). Ἡ συλλογὴ συνεχίζει τὴν κρητικὴ παράδοση καὶ «χαρακτηρίζεται ἀπὸ μιὰν τριπλὴ σύζευξη στοιχείων: τὴν ἀρχαιοελληνικὴ, τὴ δημώδη καὶ τὴ λατινοϊταλική»<sup>43</sup>, χωρὶς νὰ παρουσιάζει «πουθενὰ ἔχνος διάσπασης τῆς ἐθνικῆς συνείδησης τῶν νεαρῶν συνεργατῶν»<sup>44</sup>. Χαρακτηριστικὸ «μιᾶς ζωηρῆς ἑλληνικῆς μνήμης, μιᾶς αἴσθησης τῆς ἑλληνικῆς πολιτισμικῆς ἐνότητος μέσα στὸν χρόνον»<sup>45</sup> εἶναι τὸ σονέττο «Εἰς τὴν Ἑλλάδα»<sup>46</sup>, ποὺ ἀνήκει ἴσως στὸν Φραγκίσκο Γεράρδο<sup>47</sup> καὶ ἐκφράζει τὴ στάση τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ καὶ τῶν λογίων του ἀπέναντι στὸ ἐθνικὸ πρόβλημα<sup>48</sup>:

38. Βλ. πρόχειρα ὅπου καὶ στὴν προηγούμενη σημ., σελ. 96.

39. Βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶ, *αὐτόθι*.

40. Βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶ, *αὐτόθι*, σελ. 99.

41. Βλ. *Ἄνθη Ἑδλαβείας*. Ἐπιμέλεια Ἀθανάσιος Καραθανάσης. Ἐκδοτικὴ Ἑρμῆς Ε.Π.Ε., Ἀθήνα 1978 [Νέα Ἑλληνικὴ Βιβλιοθήκη, ΠΟ 36], σελ. ια'.

42. Βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶ, ὅπου καὶ στὴ σημ. 10, σελ. 111.

43. Βλ. Ἀθ. Καραθανάσης, ὅπου καὶ στὴ σημ. 41, σελ. νθ'.

44. Βλ. *αὐτόθι*, σελ. νς'.

45. Βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶ, ὅπου καὶ στὴ σημ. 10, σελ. 112.

46. Βλ. ὅπου καὶ στὴ σημ. 41, σελ. 27, ἀπὸ ὅπου καὶ οἱ παρακάτω στίχοι.

47. Βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶ, ὅπου καὶ στὴ σημ. 10, σελ. 112.

48. Βλ. Ἀθ. Καραθανάσης, ὅπου καὶ στὴ σημ. 41, σελ. μς'-μζ'.



Στὴν σκιὰν ἐνὸς δένδρου ὕπνον κειμένος  
 ἀνέπνεον βαθύν, μὰ μὲ καρδίαν  
 περιίλουπον, γιατί τὴν εὐτυχίαν  
 τῆς Ἑλλάδος στὸν νοῦν μου εἶχα καὶ σθένος.

.....  
 Ξυπνῶ καὶ βλέπω εὐθὺς ἄνω νὰ μένει  
 ἡ ἴδια ἡ Ἀθηνᾶ μὲ παρρησίαν,  
 κι ἔτσι ἀπὸ ψηλὰ μοῦ συντυχαίνει.

Τῆς Ἑλλάδος τῆς πρὶν τὴν εὐδοξίαν  
 χρόνος τινὰς ποτὲ δὲν τὴν μαραίνει,  
 γιατί ἀμάραντος εἶναι ἡ σοφία.

Τὰ Ἀνθη Εὐλαβείας, μία ἀπὸ τὶς ἀραιὲς ποιητικὲς ἐκδηλώσεις μέσα σὲ ἓναν ἀντιποιητικὸν αἰῶνα<sup>49</sup>, ὀδηγοῦν καὶ στὴ διαπίστωση ὅτι οἱ συνθῆκες ποὺ ἐπικρατοῦσαν στὸν χῶρο τοῦ ὑπόδουλου Ἑλληνισμοῦ δὲν εὐνοοῦσαν τὴ δημιουργία λόγιας λογοτεχνικῆς παραγωγῆς. Καθολικὴ, ὥστόσο, συνθετικὴ καὶ ἀπόλυτα γνήσια ἔκφραση τοῦ ἐθνικοῦ αἰσθήματος τῶν ὑποδούλων ἀποτελοῦν τὰ κλέφτικα τραγούδια<sup>50</sup>, δείγματα τῆς ὀρίμανσης τοῦ λαϊκοῦ πνευματικοῦ πολιτισμοῦ. Μία ἀπὸ τὶς σημαντικότερες ἐκδηλώσεις τοῦ νεοελληνικοῦ βίου βρίσκαι ἐδῶ τὴ λογοτεχνικὴ ἀξιοποίησή της ἀπὸ τὸν λαϊκὸ τραγουδιστὴ. Πρόκειται γιὰ μιὰ περιοχὴ τοῦ νεοελληνικοῦ λόγου, ὅπου οἱ ποιοτικὲς ἀρετὲς (μορφολογικὴ ἀρτιότητα, λιτὴ δομὴ, ἀπουσία πλατειαστικῶν στοιχείων καὶ τελειοποίηση τῶν ἔκφραστικῶν μέσων) ἀντιστοιχοῦν στὴν ἔξαρση τοῦ ἀνόθευτου ἑλληνικοῦ φρονήματος καὶ στὴ διαμόρφωση τοῦ ὑψηλοῦ νεοελληνικοῦ ἥθους<sup>51</sup>.

—Μάννα μου, ἐγὼ δὲν κάθομαι νὰ γίνω νοικοκύρης,  
 νὰ κάμω ἀμπελοχώραφα, κοπέλια νὰ δουλεύουν,  
 καὶ νὰ μαι σκλάβος τῶν Τουρκῶν, κοπέλι στοὺς γερόντους.  
 Φέρε μου τ' ἄλαφρὸ σπαθὶ καὶ τὸ βαριὸ τουφέκι,  
 νὰ πεταχτῶ σὰν τὸ πουλὶ ψηλὰ στὰ κορφοβούνια,

49. Πρβλ. Ἀθ. Καραθανάσης, αὐτόθι, σελ. ξα' καὶ ξε', καὶ Π. Δ. Μαστροδημήτρης, ὅπου καὶ στὴ σημ. 14, σελ. 619. Τὴν «ἀντιποιητικότητα» τοῦ 18ου αἰῶνα ἀμφισβητοῦν, ὥστόσο, ἔμμεσα ὁ Γ. Π. Σαββίδης (στὴ «Σημείωση τοῦ ἐπιμελητῆ» τῆς ἐπανεκδόσεως τοῦ Κανόνος πολλῶν ἐξαιρέτων πραγμάτων, Λέσχη 1991, σελ. [57], τοῦ Καισαρίου Δαπόντε) καὶ ἔμμεσα ὁ Νάσος Βαγενᾶς («Ὁ "ἀντιποιητικὸς" 18ος αἰῶνας», Τὸ Βῆμα τῆς Κυριακῆς, 29.8.1993, σελ. 47).

50. Βλ. Π. Δ. Μαστροδημήτρης, ὅπου καὶ στὴ σημ. 19, σελ. 128.

51. Βλ. Π. Δ. Μαστροδημήτρης, ὅπου καὶ στὴ σημ. 14, σελ. 59.

.....  
*και να σουρίξω κλέφτικα, να σμίξω τούς συντρόφους,  
 πού πολεμούν με την Τουρκιά και με τούς Άρβανίτες*<sup>52</sup>.

Τό ώριμο έλληνικό Γένος δέχτηκε στά χρόνια τής Τουρκοκρατίας τή διδασχά και τήν έπιρροή «του κατεχοχόν λαϊκού διδασκάλου»<sup>53</sup> Κοσμά του Αιτωλού (± 1714-1779), προδρόμου του Ρήγα και του Κοραή<sup>54</sup>. Κεντρική ιδέα στο διδακτικό του έργο αποτελεί ή πεποίθηση ότι με τήν παιδεία θά μπορέσει νά ώριμάσει ή Έλληνική συνείδηση, πράγμα πού θά οδηγήσει στην έθνική αποκατάσταση: νά σπουδάσετε τά παιδιά σας νά μαθαίνουν έλληνικά, διότι και ή Έκκλησία μας είναι εις τήν ελληνικήν, και τό γένος μας είναι ελληνικόν<sup>55</sup>.

Ο φωτισμός του Γένους, ή μεγάλη άγάπη για τήν Έλλάδα και ό θαυμασμός για τήν προγονική δόξα, και φυσικά ή σφοδρή έπιθυμία για τήν έθνική ανάταση και άπελευθέρωση διαπερνούν τό έργο των νεοελλήνων διαφωτιστών Εύγενίου Βούλγαρη (1716-1806), Νικηφόρου Θεοτόκη (1731-1800) και Δημητρίου Καταρτζή (1720/1725-1807). Μέσα στον πνευματικό κύκλο του τελευταίου — ό όποιος διακήρυσε: με ό,τι τρόπον και άν είναι, μόνον νά ώφελήσω τό γένος μου<sup>56</sup> — «το κατεχοχόν φωτεινό άστρο»<sup>57</sup> είναι ό Ρήγας. Η έθνική σκοποθέτηση καλύπτει τό έργο του Ρήγα σχεδόν στο σύνολό του και εκφράζεται είτε με τή μορφή άμεσων έθνεγερτήριων μηνυμάτων και σχεδίων (Θούριος, Νέα Πολιτική Διοίκσις), είτε έμμεσα, με κείμενα πού αποβλέπουν στην πνευματική άφύπνιση του Γένους (Φυσικής Απάνθισμα, 1790). Έδώ πρέπει νά σημειωθεί ή εύρύτητα του έθνισμού του Ρήγα και ή προδρομική σημασία των πολιτικών όραματισμών του<sup>58</sup>.

Κατά τή διάρκεια τής περιόδου του νεοελληνικού διαφωτισμού ώριμάζει και ή ιστορική συνείδηση, έκφραση «του καινούριου περιεχομένου πού παίρνει ή έθνική συνείδηση», άποτέλεσμα τής οικονομικής ανάπτυξης, τής ανεξαρτησίας άπό τήν εκκλησιαστική παράδοση και τής έθνικής ύπερηφάνειας πού γεννά ή προγονική κληρονομιά<sup>59</sup>. Αναφέρομαι έπιλεκτικά στα έργα: Σπυρίδων Παπαδόπουλος, *Ιστορία του παρόντος πολέμου άναμεταξύ Ρουσίας και τής Όθωμανικής Πόρτας, 1770-1773* (έκδ.). — Κυπριανός (άρχιμανδρίτης), *Ιστο-*

52. Βλ. Ν. Γ. Πολίτου, όπου και στή σημ. 12, σελ. 42.

53. Βλ. Κ. Θ. Δημαρά, όπου και στή σημ. 10, σελ. 128.

54. Βλ. Κ. Θ. Δημαρά, αυτόθι, σελ. 129.

55. Βλ. Κ. Θ. Δημαρά, αυτόθι, σελ. 128-129.

56. Βλ. Κ. Θ. Δημαρά, αυτόθι, σελ. 152.

57. Βλ. Κ. Θ. Δημαρά, αυτόθι, σελ. 153.

58. Βλ. Π. Δ. Μαστροδημήτρης, όπου και στή σημ. 19, σελ. 122.

59. Βλ. Κ. Θ. Δημαρά, όπου και στή σημ. 10, σελ. 160.

ρία της Κύπρου, 1788.— Γεώργιος Ζαβίρας, *Νέα Έλλάς* (έκδ. 1872). — Αθανάσιος Κομνηνός *Ύψιλάντης, Έκκλησιαστικῶν καὶ Πολιτικῶν τῶν εἰς δώδεκα βιβλία Η', Θ' καὶ Ι', ἤτοι Τὰ μετὰ τὴν Ἀλωσιν (1453-1789)*, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1870. Χρέος τῶν συγγραφέων ποὺ ἐκφράζουν «τὴν συνειδητὴ στρόφη τῆς νεοελληνικῆς παιδείας πρὸς τὴν ἱστορίαν»<sup>60</sup> εἶναι ἡ ὠφέλεια τοῦ Γένους.

Ὅπως παρατηρεῖ ὁ Ἀλέξιος Πάλλης (1809-1885): «Ὁ Κοραῖς ἐγκαταλείψας τὴν ἐξάσκησιν τῆς τέχνης, ἥτις κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἡδύνατο νὰ τοῦ χορηγήσῃ καὶ δόξαν καὶ πλοῦτη, ἀφιερῶθῃ εἰς ὅ,τι τὴν Πατρίδα ἔμελλε μᾶλλον νὰ ὠφελήσῃ»<sup>61</sup>. Αὐτὴ εἶναι ἡ συνειδητὴ ἐπιλογὴ τοῦ Ἀδαμαντίου Κοραῖ (1748-1833), ὁ ὁποῖος «συγκεντρώνει τὶς διάχυτες, ἀλλὰ ζωντανές τάσεις τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ» καὶ ἀντιπροσωπεύει τὶς πνευματικὲς δυνάμεις ποὺ ἐκφράζουν τὴ συνείδηση τῆς ἐλευθερίας τῆς Ἑλλάδας<sup>62</sup>. Συνεχῆς παιδευτικὴ φροντίδα γιὰ τὸ Γένος καὶ ἐπίμονη προσήλωση στὴν ἰδέα τῆς ἐλευθερίας τὸν χαρακτηρίζουν στὸν φιλελεύθερο φιλοσοφικὸ-πολιτικὸ στοχασμὸ του. Παιδεῖα καὶ ἐθνικὴ συνείδηση διασταυρῶνονται στὸ ἔργο του μὲ περισσότερο ἀπὸ ὁποιαδήποτε ἄλλη φορὰ ὀργανικὸν τρόπο. Καὶ μέσα στὴ διασταύρωση αὐτὴ μπορούμε νὰ διακρίνουμε πῶς ὁ νεοελληνικὸς διαφωτισμὸς ἀντιλαμβάνεται γενικὰ τὸ νόημα τοῦ ἔθνους καὶ πῶς συμβάλλει στὴ διαμόρφωση τῆς νεοελληνικῆς ἐθνικῆς συνείδησης<sup>63</sup>. Ἡ ἀπελευθέρωση τοῦ Γένους προϋποθέτει τὸν φωτισμὸ του, ποὺ θὰ προέλθῃ ἀπὸ τὴ γνωριμία μὲ τοὺς κλασικοὺς τῆς ἀρχαϊότητος<sup>64</sup>, τὴ χριστιανικὴ ἠθικὴ καὶ τὴ χρῆση μιᾶς γλώσσας ἱκανῆς νὰ συντελέσει στὴν ἀνάπτυξή του<sup>65</sup>.

Σύνθετη, ὅπως τοῦ Κοραῖ, εἶναι καὶ τοῦ Ἀνδρέα Κάλβου (1792-1869) ἡ προσπάθεια, μὲ σκοπὸ νὰ μορφοποιήσῃ [λογοτεχνικὰ] τὸ πνεῦμα τῶν καιρῶν,

60. Βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶ, *αὐτόθι*, σελ. 158.

61. Βλ. τὸ φυλλάδιο: «Οἱ οἱ Ἕλληνες ἱατροὶ πολνειδῶς ὠφέλησαν τὴν πατρίδα αὐτῶν. Ὁμιλία ἐκφωνηθεῖσα ὑπὸ Α. Πάλλη τακτικ. καθηγ. τῆς ἱατρονομικῆς κλ. ἐν τῷ Ὁθωνεῖῳ Πανεπιστημίῳ κατὰ τὸ τέλος τῆς θερινῆς ἐξαμηνίας τοῦ ἐνεστῶτος ἔτους. Ἀθῆναι, ἐκ τοῦ τυπογραφείου Μημησιούνης Χ. Νικολαΐδου Φιλαδελφείας, ἰωμδ' [=1844], σελ. 8. Πρβλ. Κ. Θ. Δημαρᾶ, *ὁ.π.*, σελ. 196 καὶ 568.

62. Βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶ, *αὐτόθι*, σελ. 190.

63. Βλ. Π. Δ. Μαστροδημήτρης, *ὅπου καὶ* στὴ σημ. 19, σελ. 120.

64. Βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶ, *ὅπου καὶ* στὴ σημ. 10, σελ. 196.

65. Ἀναφέρω ἐπιλεκτικὰ τὰ ἐξῆς ἔργα τοῦ Κοραῖ: *Ἀδελφικὴ διδασκαλία* (1798), *Ἔσση πολεμιστῆριον* (1908), *Σάλπισμα πολεμιστῆριον* (1801), *Τί πρέπει νὰ κάμωσιν οἱ Γραικοὶ κατὰ τὰς παρούσας περιστάσεις. Διάλογος δύο Γραικῶν, ὅταν ἤκουσαν τὰς λαμπρὰς νίκας τοῦ αὐτοκράτορος Ναπολέοντος* (1805), *Ἑλληνικὴ Βιβλιοθήκη* (1805 καὶ μετὰ).



σμίγοντας ιδιότυπα τὸ ἀρχαῖο μὲ τὸ νέο»<sup>66</sup>. «Ὡς μὴ λησμονοῦμε ὅτι ὁ Κάλβος —ὅπως καὶ ὁ Σολωμός— προέρχεται ἀπὸ τὰ Ἑπτάνησα, μὲ τὴν παράδοση τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας, τὸν φιλελευθερισμὸ ποὺ ἐνέπνευσε ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση καὶ ἡ ἐπαναστατημένη Ἰταλία, καὶ μὲ τὶς κοινωνικὲς ἀντιθέσεις, παράγοντες δηλαδὴ ποὺ ὀξύνουν τὴν ἐθνικοκοινωνικὴ συνείδηση»<sup>67</sup>. «Κρίνοντας ἀπὸ τὰ πράγματα, μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι ὁ Ἀγώνας μᾶς ἔδωσε τὴν ποίηση τοῦ Κάλβου»<sup>68</sup>, εἴκοσι ὥδὲς συνολικὰ (Ἡ Ἀύρα, Γενεὴ 1824, Ἀντρικά, Παρίσι 1826). «Στὰ τριανταδύο του χρόνια βρίσκεται μπροστὰ στὴν θαυμαστὴ ἐμπειρία τοῦ Ἀγώνου»<sup>69</sup>. Γιὰ τὸν Κάλβο τὰ ἀνδραγαθήματα τῶν σημερινῶν Ἑλλήνων ἐξισοῦνται μὲ ἐκεῖνα τῶν ἀρχαίων, καὶ νομίζονται ἄσματος ἀξία<sup>70</sup>. «Ἡ ποιητικὴ ψυχὴ του, ἡ διαμορφωμένη πλέον ποιητικὴ ἰδιοσυγκρασία του, ὁ ἐνθουσιασμός του, τὸν κινοῦν νὰ γίνῃ ὁ ποιητὴς τῆς ἐπαναστατημένης Ἑλλάδας»<sup>71</sup>. «Ὑπερφάνεια ἐθνικὴ, φιλελευθερισμός, ἡθικὴ ἀπασχόληση, ἀναισθητικὴ διάθεση. Στὸ ἐπίπεδο τοῦτο ἡ σύνθεση εἶναι ὁλοκληρωμένη· μὰ στὸ ἐπίπεδο τῆς τέχνης δὲν πραγματοποιήθηκε σύνθεση: ἔχουμε μιὰ συναρμολόγηση τῶν στοιχείων τῆς παράδοσης, χωρὶς ἐνοποίηση» —κατὰ τὴν ἄποψή τοῦ Κ. Θ. Δημαρᾶ<sup>72</sup>.

*Ἡ καθὼς τὴν αὐγὴν  
ἐξαπλώνει· ὁ Ἥλιος,  
καὶ τ' ἄστρα τ' ἀναρίθμητα  
ἀπὸ τὸν μέγαν Ὀλυμπον  
πάντα ἐξαλείφει·*

*Οὕτως τὰ μύρια τάγματα  
ἔχυσεν ὁ Ἀράξης,  
ἀλλὰ, ὦ Ἀσπίς Ἑλλάδος,  
σὺ ἐπὶ τοὺς Πέρσας ἄστραφες,  
καὶ ἔγινον κόνις<sup>73</sup>.*

*Νοεῖς; —Τρέξατε, δεῦτε  
οἱ τῶν Ἑλλήνων παῖδες·*

66. Βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶ, ὅπου καὶ στὴ σημ. 10, σελ. 213.

67. Πρβλ. Π. Δ. Μαστροδημήτρης, ὅπου καὶ στὴ σημ. 19, σελ. 123.

68. Κ. Θ. Δημαρᾶς, ὅπου καὶ στὴ σημ. 10, σελ. 220.

69. Κ. Θ. Δημαρᾶς, αὐτόθι, σελ. 221.

70. Βλ. Ἀνδρέα Κάλβου, Ὁδαί, Κριτικὴ ἔκδοση Filippo Maria Pontani, Εἰσαγωγὴ

Κ. Θ. Δημαρᾶς, Γλωσσάριο Anna Gentilini, Ἰτακός, [Ἀθήνα] 1970, σελ. 172.

71. Κ. Θ. Δημαρᾶς, ὅπου καὶ στὴ σημ. 69.

72. Κ. Θ. Δημαρᾶς, αὐτόθι, σελ. 225.

ἤλθ' ὁ καιρὸς τῆς δόξης,  
τοὺς εὐκλείεις προγόνους μας  
ἄς μιμηθῶμεν<sup>74</sup>.

Τὴν «οὐσιαστική σύνθεση τῶν στοιχείων τῆς παράδοσης σὲ μιὰ καινούρια τέχνη»<sup>75</sup>, ποὺ ἐπιδίωξε ὁ Κάλβος, ὁ κλῆρος ἔλαχε στὸν Διονύσιο Σολωμὸ (1798-1857) νὰ τὴν πραγματοποιήσει. Ὁ Σολωμὸς ὑπέταξε σὲ μιὰν ἐνότητα τὴ «ρωμαντική ἐμπνευση καὶ τὴν κλασικότερη τεχνική»<sup>76</sup>, ριζωμένος στὶς ἐθνικὲς παραδόσεις, στὴ λαϊκὴ γλώσσα καὶ στὴ θρησκευτικὴ πίστη. Ὁ ἰδανισμὸς ποὺ ἀποπνέουν τὰ ἔργα του ταυτίζει συχνὰ τὴν Ἰδέα μὲ τὴν Πατρίδα, τὴν Ἑλλάδα «σὰν μιὰ ζωντανὴ πραγματικότητα, ποὺ πρέπει νὰ γνωρίσουμε, σὰν ἓνα ἰδανικό, ποὺ πρέπει νὰ κατακτήσουμε»<sup>77</sup>. Τὸ ἔργο του ἀποτελεῖ τὴν ὀριμότερη ἴσως διασταύρωση τῆς ιδέας τοῦ Ἑθνους μὲ τὸ νόημα τῆς Τέχνης μέσα στὴ νεοελληνικὴ λογοτεχνία<sup>78</sup>. Οἱ μεγάλες ἐπικολυρικές του συνθέσεις χαρακτηρίζονται ἀπὸ τὴν ἀδιάκοπη προσπάθεια τῆς ποιητικῆς του συνείδησης νὰ ὑποτάξει αὐτὰ τὰ δύο πράγματα [δηλαδὴ φαντασία καὶ πάθος] μὲ καιρὸ καὶ μὲ κόπο, εἰς τὸ νόημα τῆς τέχνης<sup>79</sup> καὶ ἀπὸ τὴν ἐπιτυχημένη μετὰπλαση ὅλων σχεδὸν τῶν βιώσιμων ἀξιῶν τοῦ Ἑλληνισμοῦ σὲ καινούργιες μορφές. Κέντρο τῆς ἐγνοίας τοῦ ποιητῆ ἀποτελεῖ ἡ ἀπελευθέρωση τῆς γλώσσας ἀπὸ τὶς πέδες τοῦ ἀρχαϊσμοῦ: *μήγαρις ἔχω ἄλλο στὸ νοῦ μου πάρεξ ἐλευθερία καὶ γλώσσα*<sup>80</sup>; Ἡ λόγια βούληση πρέπει («νὰ ὑψώσει κατακόρυφα») τὴ λαϊκὴ γλώσσα τῶν κλέφτικων τραγουδιῶν· τὸ ἔθνος θέλει ἀπὸ μᾶς τὸ θησαυρὸ τῆς δικῆς μας ἀτομικῆς διανόησης ντυμένον ἐθνικά<sup>81</sup>.

Κορυφαῖες στιγμὲς τῆς ποιητικῆς δημιουργίας τοῦ Σολωμοῦ ἀποτελοῦν τὰ ἀνολοκλήρωτα σχεδιάσματα τῶν *Ἑλευθέρων πολιορκημένων* καὶ ὁ *Κρητικός* (1833-1834). Ἡ πατριωτικὴ ἐμπνευση συνδυάζεται μὲ τὸ πνευματικὸ ὕψος, τὴν ἄρτια γλωσσικὴ καλλιέργεια, τὴν ἀπόλυτὴ κατοχὴ τῆς μορφῆς, τὴ δια-

73. Βλ. ὅπου καὶ στὴ σμ. 70, σελ. 36.

74. Βλ. *αὐτόθι*, σελ. 39.

75. Κ. Θ. Δημαρᾶς, ὅπου καὶ στὴ σμ. 10, σελ. 226.

76. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *αὐτόθι*, σελ. 238.

77. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *αὐτόθι*, σελ. 229.

78. Πρβλ. Π. Δ. Μαστροδημήτρης, ὅπου καὶ στὴ σμ. 19, σελ. 131.

79. Βλ. Διονυσίου Σολωμοῦ, *Ποιήματα καὶ Πεζά*, Ἐπιμέλεια-Εἰσαγωγὲς Στυλιανὸς Ἀλεξίου, «Στιγμή», Ἀθῆνα 1994, σελ. 151.

80. Βλ. Διονυσίου Σολωμοῦ, *Ποιήματα καὶ Πεζά*, ὅ.π., σελ. 532. Αὐτὲς οἱ θέσεις βρῖσκονται στὴ βάζη τοῦ στοχασμοῦ τοῦ ποιητῆ, ὅταν ἀσχεῖ τὴν κριτικὴ «μὲ αἰσθητικὲς προ-υποθέσεις» (Κ. Θ. Δημαρᾶς, ὅπου καὶ στὴ σμ. 10, σελ. 242) στὸν *Διάλογο*.

81. Βλ. Διονυσίου Σολωμοῦ, *Ποιήματα καὶ Πεζά*, ὅ.π., σελ. 602.

φάνεια, την εξαύλωση της παράδοσης, την ιδανική ταύτιση μορφής και ουσίας<sup>82</sup>.

Ἡ πατριδολατρία ἀποτελέσσει ἕναν ἀπὸ τοὺς τρεῖς θεματικούς ἄξονες τῆς λογοτεχνικῆς δημιουργίας τῆς Ἑπτανησιακῆς Σχολῆς, κατὰ τὸ σολωμικὸ πρότυπο (οἱ ἄλλοι δύο ἄξονες: ἡ χριστολατρία καὶ ἡ γυναικολατρία)<sup>83</sup> Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ περιήγηση τοῦ Ἰουλίου Τυπάλδου (1814-1883), «τοῦ πιδ τυπικοῦ συνεχιστῆ τοῦ σολωμικοῦ πνεύματος στὴν ποίηση»<sup>84</sup>, πολλὰ ἀπὸ τὰ ποιήματα τοῦ ὁποῖου ξεκινοῦν ἀπὸ πατριωτικὴν ἔμπνευση.

Ὁ πατριωτισμὸς καὶ ἡ ἐνίσχυση στὸν ἀγῶνα γιὰ τὴν Ἑλευθερίαν ἀποτελοῦν τὴ βάση τῆς λογοτεχνικῆς δημιουργίας στὰ χρόνια τῆς Ἐπανάστασης, εἴτε αὐτὴ ἐκφράζεται μὲ ἔργα ρητορικὰ (ξεχωρίζουν ἐδῶ οἱ Γεώργιος Γεννάδιος, Νεόφυτος Βάμβας καὶ Θεόφιλος Καῖρης)<sup>85</sup> ἢ παραινετικά κατὰ τὰ κοραϊκὰ πρότυπα<sup>86</sup>, εἴτε ποιητικὰ ἢ θεατρικά. Στὴν ποιητικὴ δημιουργία ἐντάσσονται οἱ *Θούριοι* καὶ τὰ δημοτικὰ τραγούδια τῶν ἐπώνυμων ὀπληρχηγῶν καὶ ἀγωνιστῶν. Στὸ λαϊκὸ θέατρο, τέλος, ὁ Καραγκιόζης ἐνώνει «ποικίλα στοιχεῖα τῆς ἑλληνικῆς δημοτικῆς παράδοσης, τὸ τραγούδι, τὸν Μεγαλέξανδρο, τοὺς ἥρωες τοῦ Εἰκοσιένω»<sup>87</sup>, ἐνῶ ἡ *Βαβυλωνία* τοῦ Δ. Βυζαντίου (Ναύπλιο 1836) παρουσιάζει τὴν ἀδιαμόρφωτὴ ἑλληνικὴ κοινωνία<sup>88</sup>.

Μιὰν ἰδιαίτερη κατηγορία λογοτεχνικῶν κειμένων ποὺ προσέκυψαν ἀπὸ τὸν Ἀγῶνα ἀποτελοῦν τὰ ἀπομνημονεύματα τῶν ἀγωνιστῶν: «... ὁ Ἀγῶνας μὲ τίς θαυμαστὰς ἐπιτεχνεῖς του, μὲ τίς μικρότητες ποὺ εἶναι πάντα ἀναπόσπαστες ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινη φύση, ἀλλὰ ἐκδηλώνονται πολὺ περισσότερο σὲ ἀνώμαλες περιστάσεις, ἀπαιτοῦσε τὴν ἔξαρσὴ του, ἀλλὰ καὶ τὴν δικαίωση ὅσων συνέβαλαν σ' αὐτόν. Οἱ ἀγωνιστές, πολιτικοὶ καὶ στρατιωτικοί, ἔχουν ἀπόλυτη συνείδηση ὅτι ἐστάθηκαν μάρτυρες καὶ συντελεστές ἐνὸς μεγάλου ἔργου», παρατηρεῖ ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς<sup>89</sup>. Τὰ ἀπομνημονεύματά τους, λοιπόν, ἀποτελοῦν ἔκφραση μιᾶς κορυφαίας στιγμῆς τοῦ νεοελληνικοῦ βίου ἀπὸ τοὺς ἴδιους τοὺς συντελεστές τῆς<sup>90</sup>. Σημαντικότερα εἶναι τὰ *Στρατιωτικὰ Ἐνθυμήματα* τοῦ Νικολάου Κασομούλη (1795-1871), ἡ *Διήγησις συμβάντων τῆς ἑλληνικῆς φυλῆς*

82. Πρβλ. Κ. Θ. Δημαρᾶ, ὅπου καὶ στὴ σ. 10, σελ. 239.

83. Βλ. Κωστὴ Παλαμᾶ, *Ἀπαντα*, τόμ. 13, Μπίρης, [Ἀθήνα 1968], σελ. 421. Πρβλ. Γ. Θ. Ζώρα, *Ἑπτανησιακὰ Μελετήματα*, Α', Ἀθήνα 1960, σελ. 95, καὶ Π. Δ. Μαστροδημήτρης, ὅπου καὶ στὴ σ. 19, σελ. 133.

84. Κ. Θ. Δημαρᾶς, ὅπου καὶ στὴ σ. 10, σελ. 291.

85. Βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶ, *αὐτόθι*, σελ. 245.

86. Βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶ, *αὐτόθι*, σελ. 245-246.

87. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *αὐτόθι*, σελ. 249.

88. Βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶ, *αὐτόθι*, σελ. 249-250.

89. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *αὐτόθι*, σελ. 251.

90. Βλ. Π. Δ. Μαστροδημήτρης, ὅπου καὶ στὴ σ. 19, σελ. 129.



του Θεοδώρου Κολοκοτρώνη (1770-1843) και, κυρίως, τα *Ύπομνημα* του στρατηγού Μακρυγιάννη (1797-1864), «ένα άκέραιο συγκροτημένο αριστούργημα συγγραφικής ιδιοφυΐας»<sup>91</sup>. Το πατριωτικό και το ευρύτερο ήθικo πάθος, ή δραματική άφηγηματική άμεσότητα και πυκνότητα, ή ζωντανή λαϊκή παράδοση και γλώσσα σφραγίζουν το έργο: *Έγώ την αλήθεια θα την ειπώ γυμνή. "Οτι έχω το μεριδί μου· σ' αυτήνη την πατρίδα θα ξήσω έγώ και τα παιδιά μου. "Οτ' ήμουν νέος και στραβογέρασα από αυτά τα δεινά της πατρίδας*<sup>92</sup>.

Η άγάπη τής πατρίδας και ή στροφή προς την ελληνική αρχαιότητα υπό την έπηρεία των γαλλικών διδαγμάτων άποτελούν τους δύο πόλους τής έξηρμένης έθνικής συνείδησης, που χαρακτηρίζει καίρια τον νεοελληνικό ρομαντισμό (1830-1880). Στα πλαίσια τής ρομαντικής έμπνευσης τόσο των προδρόμων όσο και των τυπικών εκπροσώπων του κινήματος εκδηλώνεται συχνά το έθνικo αίσθημα, με τεχνοτροπία μέσα που έγγίζουν, ώστόσο, κάποτε την υπερβολή και τον στόμφο, όπως στο ποίημα «Ωδή εις τους "Ελληνas» του Ίακωβάκη Ρίζου Νερουλού (1778-1849):

*"Αγριος τίγρις, δεινόν θηρίον,  
Τούρκων Σουλτάνων ενδούχων θρέμμα,  
φοφᾷ με λύσσαν γραιικὸν αἷμα,  
αἷμα γερόντων, ἀνδρῶν, νηπίων*<sup>93</sup>!

Ύπό την παραγωγή των Φαναριωτῶν ρομαντικῶν ξεχωρίζουν το πολυστιχο ποίημα *Δήμος κ' Έλένη* (1831) και το «εμβατήριο» «Ο Κλέφτης» του Άλεξάνδρου Ρίζου Ραγκαβῆ (1809-1892), αντιπροσωπευτικά τής επιθυμίας του «να τιμήσει την έθνικη γλώσσα και να αξιοποιήσει την δημοτική λογοτεχνία»<sup>94</sup>:

*Μαύρ' εἶν' ή νύχτα 'ς τὰ βουνά,  
'ς τους βράχους πέφτει χιόνι.*

91. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *όπου και στη σημ. 10*, σελ. 258.

92. Βλ. Στρατηγού Μακρυγιάννη, *Ύπομνημα*. Κείμενο Εισαγωγή Σημειώσεις Γιάννη Βλαχογιάννη. Έκδοσις Β', Τόμος πρῶτος, Έκδοσις Βιβλιοπωλείου Ε. Γ. Βαγιονάκη, Άθήναι [1947], σελ. 108.

93. Βλ. Ίακωβάκη Ρίζου Νερουλού *ἀνέκδοτα ποιημάτια ἐκδοθέντα ὑπὸ Queux de Saint-Hilaire*, ἐν Παρίσιος 1876, σελ. 43 (πρβλ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *όπου και στη σημ. 10*, σελ. 273).

94. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *αὐτόθι*, σελ. 275.

*Μέσ' 'ς τ' ἄγρια 'ς τὰ σκοτεινά,  
'ς ταῖς τραχαῖς πέτραις, 'ς τὰ στενά,  
ὁ κλέφτης ξεσπαθώνει<sup>95</sup>.*

Ἐθνικὲς πηγὲς ἐμπνευσης διακρίνουμε καὶ σὲ πολλὰ σημεῖα τοῦ ἔργου τῶν ἀδελφῶν Ἀλεξάνδρου καὶ Παναγιώτη Σούτσου (1803-1863 καὶ 1806-1868, ἀντίστοιχα). Συχνά, ὅμως, ἡ ἀντιμετώπιση τῶν πατριωτικῶν καὶ πολιτικῶν θεμάτων ὀδηγεῖται στὴ ρητορικὴ ὑπερβολή, μολονότι τὰ συναισθήματα εἶναι γνήσια.

Ὑψηλή, ὥστόσο, πατριωτικὴ ἐμπνευση, συνδυασμένη μὲ καλλιεργημένη εὐαισθησία, διαπιστώνουμε στὸ ἔργο τοῦ μελωδικοῦ ποιητῆ Ἰωάννη Δ. Καρασούτσα (1824-1873):

*Ἐκεῖ γλυκεῖαι πνέουσιν αὔραι,  
Καὶ εἰς τὸ κῦμα δονοῦνται μαῦραι  
Σκιαὶ πλατάνων·  
Ἐκεῖ ἐδώδης θάλλει μυρσίνη,  
Καὶ ὅλα εἶναι τέρψις, γαλήνη,  
Πλὴν τῶν τυράννων<sup>96</sup>!*

Ρομαντικός, ὡς πρὸς τὴ σύλληψη καὶ τὴν τεχνοτροπία, Ἑπτανήσιος ὡς πρὸς τὴν ἐπιλογή τοῦ γλωσσικοῦ ὀργάνου<sup>97</sup>, σημαντικώτατος «σύνδεσμος» τῆς ἐπτανησιακῆς μὲ τὴν ἀθηναϊκὴ λογοτεχνία<sup>98</sup>, ὁ Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης (1824-1879) προβάλλει στὰ ποιητικά του ἔργα (*Φροσύνη*, 1859, Ἰθανάσης Διάκος, Ἀστρατόγιαννος, 1867, *Φωτεινός*, 1879) ἕνα ἡρωικὸ ἰδανικὸ καὶ μὴν ὑψηλὴ πατριωτικὴ ποίηση, ποὺ ἀξιοποιεῖ μὲ ἐπάρκεια τὸ διδάγμα τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν καὶ προωθεῖ μὲ πολὺ σύνθετον τρόπο τὴν τεχνικὴ τοῦ δεκαπεντασύλλαβου στίχου<sup>99</sup>, μολονότι πολλὰς φορὲς φθάνει στὴ ρομαντικὴ ὑπερβολή:

*Δὲν εἶναι διαβατάρικο πουλί, ποῦ γιὰ μιὰ μέρα  
σχιζεῖ τὰ νέφη καὶ περνᾷ γοργὸ σὰν τὸν ἄγερα,*

95. Βλ. Ἀλεξάνδρου Ρίζου Ραγκαβῆ, *Ἀπαντα τὰ Φιλολογικά*, τόμ. Α', ἐν Ἀθήναις 1874, σελ. 76 (πρβλ. Κ. Θ. Δημαρᾶ, ὅπου καὶ στὴ σημ. 10, σελ. 276).

96. Βλ. Ἰωάννου Δ. Καρασούτσα, *Ἐωθινὰι Μελωδίαι*, ἐν Ἀθήναις 1846, σελ. 6 («Μελωδία δευτέρα»). (Τὸ ποίημα ἔχει τὸν τίτλο «Ἡ νοσταλγία»). Πρβλ. Κ. Θ. Δημαρᾶ, ὅπου καὶ στὴ σημ. 10, σελ. 302.

97. Πρβλ. Κ. Θ. Δημαρᾶ, *αὐτόθι*, σελ. 318.

98. Βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶ, *αὐτόθι* (πρβλ. Π. Δ. Μαστροδημήτρης, ὅπου καὶ στὴ σημ. 19, σελ. 136).

99. Βλ. Π. Δ. Μαστροδημήτρης, *αὐτόθι*.

.....  
 δὲν εἶναι νεκροθάλασσα, βοή χωρὶς σεισμό,  
 ριούθω γιὰ σὲ πατρίδα μου 'ς τὰ σπλάχνα χαλασμένο<sup>100</sup>.

Μεταξὺ τῶν ἔργων τῶν τελευταίων Ἑπτανησίων, ποὺ ἐκφράζουν τὴν παρ-  
 ρουσία τῆς ἐπτανησιακῆς ἐπίδρασης στὸ πνευματικὸ κέντρο, ἡρωικὴ καὶ ἐθνικὴ  
 ἔμπνευση διακατέχει τὸ ἔξοχο ἐπικολυρικὸ ποίημα Ὁ Ὅρκος (1875) τοῦ  
 Γεράσιμου Μακρορᾶ (1826-1911), ποὺ γράφτηκε μὲ ἀφορμὴ τὴν ἀντίσταση  
 τῶν πολιορκημένων τοῦ Ἀρκαδίου (1866). Πατριωτικὴ φλόγα, ὅμως, καθὼς  
 καὶ πίστη στὴ δημοτικὴ γλῶσσα χαρακτηρίζουν καὶ τὸ ἔργο τοῦ Λορέντζου  
 Μαβίλη (1860-1912), «τὴν τελευταία μεγάλη ἀναλαμπὴ τῆς λυρικῆς δημιουρ-  
 γίας τῶν Ἑπτὰ νησιῶν»<sup>101</sup>. Στὸ σονέτο του «Πατρίδα» διασταυρώνεται τὸ  
 πάθος γιὰ τὴν Ἑλλάδα μὲ τὸν σολωμικὸ ἰδανισμὸ καὶ τὴ μορφικὴ τελειότητα:

Μάννα μου Ἑλλάδα, τί δὲν εἶσαι τώρα  
 Σὰν πρῶτα ὀρθή, ψηλή, στεφανωμένη  
 Μὲ δάφνες, τί δὲν εἶσαι μὲ τὰ δῶρα  
 Τῆς ἀθάνατης Νίκης στολισμένη;

.....  
 Πατρίδα μου, σηκώσου. Ἀς λάμπῃ πάλι  
 Στὸν αἰθέρα ψηλὰ τὸ μέτωπό σου,  
 Καὶ τῆς Ἑλευτεριάς θε νὰ προβάλῃ

Ἡ μέρα, καὶ τὸ θεῖο πρόσωπό σου  
 Θὰ λάμπῃ σὰν τὸν ἥλιο τῆς Μεγάλης  
 Θὰ γίνῃς κι' ἄλλοιὰ τότε 'ς τὸν ἐχτρώ σου<sup>102</sup>.

Ὁ Λορέντζος Μαβίλης πορεύεται παράλληλα μὲ τὴ λογοτεχνικὴ γενιὰ τοῦ  
 1880, ἡ συμβολὴ τῆς ὁποίας στὴν ἔκφραση τῆς ἐθνικῆς συνείδησης θὰ μᾶς

100. Βλ. Ἀριστοτέλους Βαλαωρίτου, *Βίος καὶ Ἔργα*, τόμ. Β', Τύποις Π. Δ. Σακελ-  
 λαρίου, ἐν Ἀθήναις 1907, σελ. 270, καὶ Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης, Β' *Ποιήματα καὶ Πεζά*,  
 Ἑπιλογὴ καὶ φιλολογικὴ ἐπιμέλεια Γ. Π. Σαββίδης - Ἑλένη Τσαντσάνογλου, Ἱκάρος,  
 [Ἀθήνα 1981], σελ. [271] («Ἡ πρὸς τὴν πατρίδα ἀγάπη μου»)· πρβλ. Κ. Θ. Δημαρᾶ,  
 ὅπου καὶ στὴ σμ. 10, σελ. 321.

101. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *αὐτόθι*, σελ. 423.

102. Βλ. Λορέντζου Μαβίλη, *Τὰ Ποιήματα*, Φιλολογικὴ ἐπιμέλεια Γιώργος Γ. Ἀλι-  
 σανδράτος, Ἀθήνα 1990 [Ἱδρυμα Κώστα καὶ Ἑλένης Οὐράνη, Νεοελληνικὴ Βιβλιοθήκη,  
 Γενικὴ φιλολογικὴ ἐποπτεία: Ἀπόστολος Σαχίνης], σελ. 52 (πρβλ. Κ. Θ. Δημαρᾶ, ὅπου  
 καὶ στὴ σμ. 10, σελ. 424).



άπασχολήσει παρακάτω. Χρειάζεται όμως να τονίσουμε εδώ την προδρομική για τις εκδηλώσεις της γενιάς αυτής παρουσία του νεοελληνικού ιστορικού μυθιστορήματος, που καλύπτει την περίοδο μετά την Έπανάσταση του '21, ως τα 1879. Από τη φύση του το ιστορικό μυθιστόρημα προσφέρεται για τη λογοτεχνική αξιοποίηση του ύλικού που εκφράζει άμεσα στιγμές του νεοελληνικού έθνικού βίου. Γι' αυτό το μετεπαναστατικό μυθιστόρημα, που ξεκινάει από τα χρονογραφικά του 'Αγώνα, αποτελεί έκφραση της νεοελληνικής έθνικης συνείδησης<sup>103</sup> και —συνδέοντας τα σύγχρονα ενδιαφέροντα και τη στροφή προς το ένδοξο παρελθόν με την επιλογή των ρομαντικών εκφραστικών τρόπων ή της απόλότητας και της λιτής παραστατικότητας— προαναγγέλλει τους νέους καιρούς. Χαρακτηριστικά αναφέρω τα μυθιστορήματα των: 'Ιακώβου Πιτσιπιού, *Η όρφανή της Χίου* ή *ο θρίαμβος της αρετής* (Ερμούπολις 1839), Στεφάνου Ξένου, *Η ήρωϊς της Ελληνικής Έπανάστασης* (στα αγγλικά το 1855 και στα ελληνικά το 1861), Κωνσταντίνου Ράμφου, *Ο Κατωπάντης* (1860) και *Αί τελευταίαι ημέραι του 'Αλή πασά* (1862), και Δημητρίου Βικέλα, *Λουκής Λάρας* (1879).

Κατά τον Κ. Θ. Δημαρά το έτος 1879 αποτελεί το «συμβολικό όριο» της περιόδου του μυθιστορήματος, ενώ ο *Λουκής Λάρας* «θα μπορούσαμε να πούμε και ότι άνοίγει την νέα περίοδο της πεζογραφικής μας λογοτεχνίας»<sup>104</sup>.

Η σχετική πολιτική σταθερότητα, ή δραστηριοποίηση σε όλους τους τομείς της ζωής, ή άστικοποίηση, είχαν οδηγήσει σε νέες έλπίδες και ρεαλιστικότερη αντιμετώπιση των πραγμάτων, που έσμιγε ιδιότυπα με τη Μεγάλη Ίδέα<sup>105</sup>. 'Ο ρεαλισμός και ο νατουραλισμός στην περιοχή της λογοτεχνίας, συνδεδεμένοι με τον παρνασσισμό και τα κατάλοιπα του ρομαντισμού, εκφράζουν με νέο τρόπο την έθνικη συνείδηση, ή οποία ενισχύθηκε από την προώθηση της Ιστορίας (Κ. Παπαρηγόπουλος), της Λαογραφίας (Ν. Γ. Πολίτης) και της Γλωσσολογίας (Γ. Ψυχάρης, Γ. Χατζιδάκις), που καλλιεργήθηκε σε μια προσπάθεια επαναβεβαίωσης της ελληνικής ιστορικής συνέχειας ενάντια στα άνθελληνικά κηρύγματα του Fallmerayer. Φορέα αυτής της αλλαγής στη λογοτεχνία αποτέλεσε η γενιά του 1880, με κυριότερο εκπρόσωπό της τον Κωστή Παλαμά (1859-1943). 'Υστερα από τον γενικότερο ύποτονισμό της μετεπαναστατικής περιόδου, κατά τη διάρκεια της οποίας ο έθνισμός καλλιεργείται κυρίως με την έξαρση του ήρωικού παρελθόντος, το νόημα του έθνους άνασχυροποιείται μέσα στη συνείδηση των λογοτεχνών και οδηγεί σε νέες μορφοποιήσεις.

103. Πρβλ. Κ. Θ. Δημαρά, *αυτόθι*, σελ. 328.

104. Βλ. Κ. Θ. Δημαρά, *αυτόθι*, σελ. 336.

105. Βλ. Φ. Α. Δημητρακόπουλος, *Ο Νεοελληνισμός στη λογοτεχνία (19ος-20ός αλ.)*, Έπικαιρότητα, Άθήνα 1985, σελ. 158-161.

Στὸ ἔργο τοῦ Παλαμᾶ ἔχουμε μιὰν ἀντίστοιχη μὲ ἐκείνην τοῦ Σολωμοῦ συνθετική προβολή τῆς ἐθνικῆς παράδοσης<sup>106</sup>. Ὅπως παρατηρεῖ ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς: «Ὁ Σολωμὸς δίνει μέσα στὴν σύνθεσή του τὴν ἀκμὴ τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ὅταν τὸ Γένος φθάνει στὴν ἐλευθερίαν· ἡ σύνθεση τοῦ Παλαμᾶ δίνει τὴν καμπὴ τῆς νέας ἐλληνικῆς ἱστορίας, ὅταν μετὰ τὴν σύνθεση ἐπικρατεῖ ἡ ἀστική διαμόρφωση τῆς κοινωνίας»<sup>107</sup>. Κορυφαῖες ἐκδηλώσεις ἀποτελοῦν ἐδῶ οἱ μεγαλόπνοοι ὀραματισμοὶ τοῦ *Δωδεκάλογου τοῦ Γύφτου* (1907) καὶ τῆς *Φλογέρας τοῦ Βασιλιᾶ* (1910). Ἀς θυμηθοῦμε στὸ σημεῖο αὐτὸ τὴ γραμμὴ πού μᾶς συνδέει μὲ τοὺς Ἀκρίτες, τὸν Ἑρωτόκριτο καὶ τοὺς Βυζαντινοὺς αὐτοκράτορες:

*Μᾶς ἔξωσε ὁ Καραμανίτης,  
τοῦ κόσμου ὁ ξεθεμελιωτής,  
καὶ τῶν ἐθνῶν ὁ καταλύτης  
καὶ τῆς Ἀσίας ὁ νικητής.*

*Κ' οἱ Ἀκρίτες μπαίγνια τῶν παλιάτσων,  
καὶ ψωριασμένα ἀπορριχτὰ  
τ' ἀργυροκάμωτα κοντάρια,  
τὰ χρυσοσέλλωτα φαριά.*

.....  
*Κ' οἱ Νικηφόροι αὐτοκρατόροι  
κ' οἱ Τσιμισκῆδες οἱ γοργοὶ  
καὶ οἱ κένταυροι Βουλγαροφάγοι  
καπνοὶ καὶ σύγγεφα καὶ ἄφροι<sup>108</sup>.*

Σχετικὰ μὲ τὴ *Φλογέρα τοῦ Βασιλιᾶ* — ἡ ὁποία ἐκφράζει τὴν ἔγνοια τοῦ Παλαμᾶ γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τοῦ Βυζαντίου μέσα στὴν ποίηση<sup>109</sup> —, θὰ πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι προηγμένο ἐπίπεδο ἱστορικῆς συνείδησης μαρτυρεῖ ἡ χρησιμοποίηση ὕλικου ἀπὸ τὸ ἐθνικὸ παρελθὸν μὲ ἰδεολογικὴ προβολὴ ἐπάνω σὲ αἰτήματα τοῦ ἐθνικοῦ παρόντος.

Ἡ πολυεπίπεδη ἐνασχόληση τοῦ Παλαμᾶ μὲ τὸν λόγο (ποίηση, πεζογραφία, κριτική, θέατρο), ἡ φροντίδα του γιὰ τὴν καλλιέργεια τῆς ἐθνικῆς γλώσσας καὶ τὸ περιμάζωμα «στὸ καλύβι του» τῶν ἐθνικῶν ἰδανικῶν<sup>110</sup> μετὰ

106. Βλ. Π. Δ. Μαστροδημήτρης, ὅπου καὶ στὴ σ. 19, σελ. 149.

107. Κ. Θ. Δημαρᾶς, ὅπου καὶ στὴ σ. 10, σελ. 386.

108. Βλ. Κωστή Παλαμᾶ, *Ἀπαντα*, τόμ. 3, Μπίρης, [Ἀθήνα 1963], σελ. 394.

109. Βλ. Φ. Α. Δημητρακόπουλος, ὅπου καὶ στὴ σ. 105, σελ. 169-170.

110. Βλ. Κ. Παλαμᾶ, ὅπου καὶ στὴ σ. 108, σελ. 296 (πρβλ. Φ. Α. Δημητρακόπουλος, ὅπου καὶ στὴ σ. 105, σελ. 170).

τὴν ἤττα τοῦ 1897 εἶχαν ὡς σκοπὸ νὰ ὑπηρετήσουν «τὸ πολυσύνθετο ὄραμα τῆς νέας Ἑλλάδας»<sup>111</sup>. Αὐτὸ τὸ ὄραμα ὑπηρετήσαν ἐπίσης ὁ Ἴων Δραγοῦμης (1878-1920), μὲ τὴν πολιτικὴ καὶ συγγραφικὴ του δραστηριότητα, καὶ ἡ Πηνελόπη Δέλτα (1872-1941), μὲ τὰ παιδαγωγικὰ καὶ λογοτεχνικά της ἐνδιαφέροντα. Στὸ ἔργο τοῦ Δραγοῦμη (*Μαρτύρων καὶ ἡρώων αἷμα*, 1907, *Σαμοθράκη*, 1909, *Ὅσοι ζωντανοί*, 1911) κυριαρχικὴ εἶναι ἡ ἰδέα τῆς ἐλληνικότητος καὶ οἱ ἰδεολογικὲς συλλήψεις ἔχουν ὡς ἀφετηρία τους τὴν παραδοσιακὴ ἔννοια τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ποὺ ἀντιπαράτίθεται στὸν στενὸ «Ἑλλαδισμό». Ἡ Πηνελόπη Δέλτα, μὲ ἄμεσα παιδαγωγικοὺς σκοποὺς, μεταπλάθει μυθιστορηματικὰ ὕλιν ἀπὸ κορυφαῖες στιγμὲς τῆς ἐθνικῆς παράδοσης μέσα σὲ ἓνα ἔργο ποὺ ὑπαγορεύτηκε ἀπὸ τὸ ἰδεολογικὸ κλίμα τῆς δεκαετίας 1900-1910 (*Γιὰ τὴν Πατρίδα*, 1909, *Παραμῦθι χωρὶς ὄνομα*, 1910, *Τὸν καιρὸ τοῦ Βουλγαροκτόνου*, 1911, *Τὰ Μυστικά τοῦ Βάλτου*, 1937).

Ἡ Ἑλλάδα, ἰδωμένη ὡς μία «ἱστορικὴ ἐνότηता»<sup>112</sup> ἀπὸ τὴ γενιὰ τοῦ 1880, ἀποτελεῖ καὶ τὴ σύλληψη τοῦ Κ. Π. Καβάφη (1863-1933), τοῦ Ἀλεξανδρινοῦ ποιητῆ τῶν παροικιῶν μὲ τὴ σεμνὴ ἐλληνοπρέπεια. Ἰδιότυπη ὅσο καὶ σημαντικὴ εἶναι ἡ λειτουργία μιᾶς ἐθνικοῖστορικῆς συνείδησης μέσα στὴν ἐντελῶς προσωπικὴ ποίηση τοῦ Καβάφη. Τὸ «ἐξημμένο ἐθνικὸ πνεῦμα»<sup>113</sup> τῶν παροικιῶν τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐκδηλώνεται μὲ τὴν πίστη στὶς χριστιανικὲς βυζαντινὲς παραδόσεις

(Ἐκεῖ σὰν μῦθ, μὲς σ' ἐκκλησία τῶν Γραικῶν  
μὲ τῶν θυμιμάτων της τὲς εὐωδίες,  
μὲς τὲς λειτουργικὲς φωνὲς καὶ συμφωνίες,  
.....  
ὁ νοῦς μου πηγαίνει σὲ τιμὲς μεγάλες τῆς φυλῆς μας,  
στὸν ἔρδοξό μας Βυζαντινισμό<sup>114</sup>)

καὶ ὁ προσωπικότερος στοχασμὸς τοῦ ποιητῆ μὲ τὸν παραλληλισμὸ τοῦ σύγχρονου ἑλληνισμοῦ πρὸς αὐτὸν τῆς ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς. Σὲ ἓνα ποίημα ὅπως τὸ «Ὑπὲρ τῆς Ἀχαϊκῆς Συμπολιτείας πολεμῆσαντες» (1922), δημοσιευμένο ἀλίγο καιρὸ πρὶν ἀπὸ τὴν μικρασιατικὴ καταστροφή<sup>115</sup>, διαβλέπουμε μιὰν

111. Κ. Θ. Δημαρᾶς, ὅπου καὶ στὴ σελ. 10, σελ. 398.

112. Βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶ, *αὐτόθι*, σελ. 466.

113. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *αὐτόθι*, σελ. 457.

114. Βλ. Κ. Π. Καβάφη, *Τὰ Ποιήματα*, Α' (1897-1918). Νέα ἐκδοσις τοῦ Γ. Π. Σαββίδη. Ἰκαρὸς Ἑκδοτικὴ Ἑταιρεία, [Ἀθήνα 1991], σελ. 52.

115. Βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶ, ὅπου καὶ στὴ σελ. 10, σελ. 466.



«έν εγρηγόρει» ιστορική συνείδηση. "Όπως όρθά παρατηρεί ό Κ. Θ. Δημαρᾶς, «τότε ό Καβάφης στρέφεται για μιάν ακόμη φορά προς τὰ περασμένα, και διαλέγει μιάν άλλη καταστροφή, τήν στιγμή τῆς ύποταγῆς τῆς Ἑλλάδας στους Ρωμαιοῦς, για νὰ ἐξάρει τήν ελληνική ἀρετή»<sup>116</sup>:

Ἀνδρεῖοι σείς πού πολεμήσατε και πέσατ' εὐκλεῶς·  
τοὺς πανταχοῦ νικήσαντας μὴ φοβηθέντες.  
Ἀμωμοι σείς, ἂν ἔπταισαν ὁ Δίαιος κι ὁ Κριτόλαος.  
"Όταν θὰ θέλουν οἱ Ἕλληνες νὰ κανηροῦν,  
«Τέτοιους βγάξει τὸ ἔθνος μας» θὰ λένε  
για σᾶς. Ἔτσι θαυμάσιος θὰ 'ναι ὁ ἔπαινός σας.—

Ἐργάφῃ ἐν Ἀλεξανδρεῖα ὑπὸ Ἀχαιοῦ·  
ἔβδωμον ἔτος Πτολεμαίου, Λαθύρου<sup>117</sup>.

Οἱ ἀναζητήσεις τῆς ταυτότητας τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ, ἐξάλλου, δὲν θὰ μπορούσαν νὰ ἀφήσουν ἀσυγκίνητους τοὺς μεγάλους ὁραματιστὲς λογοτέχνες Ἀγγελο Σικελιανό (1884-1951) και Νίκο Καζαντζάκη (1883-1957). Ἀντιδρώντας στὸ διαλυτικὸ μεσοπολεμικὸ κλίμα, πού προκάλεσαν ἡ πτώση τῆς Μεγάλῆς Ἰδέας<sup>118</sup>, ἡ πολιτικὴ ἀστάθεια και ἡ ἔλλειψη ἐνὸς εὐρύτερου «φιλόανθρωπου» ἠθικοπολιτικοῦ ὁράματος, μὲ ἐξάιρεση τὸ ἀρχόμενο κίνημα τῆς Ἀριστερᾶς, συνέθεσαν τὸν νεοελληνισμό μὲ ἓναν «ἀνθρωπιστικὸ οἰκουμενισμό»<sup>119</sup>.

Στὸ ἔργο τοῦ Ἀγγελο Σικελιανοῦ (Ἀλαφροῖσκιωτος, 1900, Πρόλογος στὴ ζωή, 1915-1917, Τὸ Πάσχα τῶν Ἑλλήνων, 1918, Δελφικὸς Λόγος, 1927, Ἀκριτικά, 1942) ἔχουμε τὴ λυρική ἔκφραση τῆς ἐλληνικῆς πολιτισμικῆς παράδοσης. Οἱ μεγάλες ποιητικὲς συνθέσεις τοῦ Σικελιανοῦ, στὸ ποσοστὸ πού ἐνδιαφέρουν τὸ θέμα μας, ἀποτελοῦν καθολικοὺς κοσμοθεωρητικοὺς ὁραματισμοὺς μὲ ἐπίκεντρο τὴν ἐλληνικὴ μυθικὴ ιδέα<sup>120</sup>. Οἱ μῦθοι, ἡ θρησκεία και ἡ ἱστορία τείνουν νὰ ἀναχθοῦν στὴν ἀρχικὴ τους ἐνότητα και ἡ ἐλληνικότητα στὴν ἐνιαία οὐσία τοῦ ἀνθρώπου και τοῦ κόσμου<sup>121</sup>, μέσα σὲ ἓναν πλούσιο αἰσθησιακὸ λυρισμὸ μὲ δυτικὲς ἐπιδράσεις. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ὁ «ρεαλιστικὸς ἀνθρω-

116. Κ. Θ. Δημαρᾶς, αὐτόθι.

117. Βλ. Κ. Π. Καβάφης, ὅπου και στὴ σημ. 114, Β' (1919-1933), σελ. 37.

118. Πρβλ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, ὅπου και στὴ σημ. 10, σελ. 447, και Φ. Α. Δημητρακόπουλος, ὅπου και στὴ σημ. 105, σελ. 268.

119. Βλ. Φ. Α. Δημητρακόπουλος, αὐτόθι, σελ. 269.

120. Βλ. Π. Δ. Μαστροδημήτρης, ὅπου και στὴ σημ. 19, σελ. 160.

121. Βλ. Φ. Α. Δημητρακόπουλος, ὅπου και στὴ σημ. 105, σελ. 269.

πισμός»<sup>122</sup> τοῦ Σικελιανοῦ κατόρθωσε νὰ συλλάβει μεγαλόπνοα σὲ ὅλο τους τὸ μεγαλεῖο τὸν ἀγώνα τοῦ 1940 καὶ τὴν ἐλληνικὴ Ἀντίσταση μὲ τὶς θυσίες τους:

*Δὲν εἶναι τοῦτο πάλεμα σὲ μαρμαρένια ἁλόνια,  
ἐκεῖ νὰ στέκει ὁ Διγενῆς καὶ μπρὸς νὰ στέκει ὁ Χάρος.  
'Εδῶ σηκώνετ' ὅλ' ἡ γῆ μὲ τοὺς ἀποθαμένους,  
καὶ μὲ τὸν ἴδιο θάνατο πατάει τὸ θάνατό της.*

- 5 *Κι ἀπάνω ἀπάνω στὰ βουνά, κι ἀπάνω στὶς κορφές τους  
φωτᾷ μεμιάς Ἀνάσταση, ξεσπᾷ ἀχὸς μεγάλος.*

*Ἡ Ἑλλάδα σέρνει τὸ χορὸ, ψηλά, μὲ τοὺς ἀντάρτες,  
—χιλιάδες δίπλες ὁ χορὸς, χιλιάδες τὰ τραπέζια—,  
κ' εἶν' οἱ νεκροί, στὰ ξάγναντα, πρωτοπανηγυριῶτες<sup>123</sup>!*

Τὶς παραδοσιακὲς ἀξίες τοῦ ἐλληνικοῦ πολιτισμοῦ, καὶ κατὰ κύριο λόγο τῆς Κρήτης, ἐπιχειρεῖ νὰ ἀξιοποιήσῃ πεζογραφικὰ ὁ Καζαντζάκης στὴ μυθιστοριογραφικὴ του παραγωγὴ, ποὺ ἀνήκει στὴν τελευταία περίοδο τῆς συγγραφικῆς του ἐργασίας. Ἐκδηλῇ εἶναι ἡ συνείδηση τῆς ιστορικῆς ἐνότητος: *Λέω: ἐτοῦτοι οἱ Πόντιοι κι οἱ Κανκάσιοι, (...) εἶναι δικοί μας, αἷμα μας, ἔχουν κι αὐτοὶ σὰν κι ἐμᾶς μέσα τους πρωτεύονσα τὴν Πόλη. Ἔχουμε ὅλοι τὸν ἴδιο ἀρχηγό· ἐσὺ τὸν λὲς Ὀδυσσεά, ἄλλοι Κωνσταντῖνο Παλαιολόγο, (...). Ἐγώ, μὲ τὴν ἄδειά σου, τὸν ἀρχηγὸ αὐτὸν τῆς ράτσας μας τὸν λέω Ἀκρίτα (...) τινάζεται μέσα σου ἀνόσπλος ὁ αἰώνιος Ἕλληνας, ποὺ μάχεται ἀκατάπαντα στὶς ἄκρες στὰ σύνορα. (...) Κι ἂν πεῖς καὶ Διγενῆς, ἀκόμα πιὸ βαθιὰ στορεῖς τὴ ράτσα μας, τὴν ἐξάισια σύνθεση Ἀνατολῆς καὶ Δύσης<sup>124</sup>.*

Στὰ χρόνια τῆς ἀκμῆς τῶν Σικελιανοῦ-Καζαντζάκη κάνει τὴν ἐμφάνισή της ἡ λεγόμενη λογοτεχνικὴ γενιά τοῦ 1930, μιὰ γενιά δοκιμασμένη ἀπὸ τὸν μικρασιατικὸν χυλασμό, μιὰ γενιά μὲ ἔντονη τὴν ἐπιθυμία τῆς εὐρεσης λύσης στὸ ἐθνικὸ πρόβλημα. Κύριοι ἐκφραστὲς τοῦ περιεχομένου τῆς νεοελληνικῆς ἐθνικῆς συνείδησης αὐτῆς τῆς γενιᾶς εἶναι ὁ Γιώργος Σεφέρης (1900-1971) καὶ ὁ

122. Φ. Α. Δημητρακόπουλος, *αὐτόθι*, σελ. 271.

123. Βλ. Ἀγγελου Σικελιανοῦ, *Λυρικὸς Βίος, Ε' Λυρικά* (σειρὰ δευτέρη) [=Ἀπαντα, V], Φιλολογικὴ Ἐπιμέλεια Γ. Π. Σαββίδης, Ἱκαρος, [Ἀθήνα 1968], σελ. 170 (α' Ἡ Ἀντίσταση)· πρβλ. Φ. Α. Δημητρακόπουλος, ὅπου καὶ στὴ σημ. 105, σελ. 280.

124. Βλ. Νίκου Καζαντζάκη, *Βίος καὶ πολιτεία τοῦ Ἀλέξη Ζορμπᾶ*, Ἐκδόσεις Ἑλένης Ν. Καζαντζάκη, Ἀθήνα [1981], σελ. 152-153 (πρβλ. Φ. Α. Δημητρακόπουλος, ὅπου καὶ στὴ σημ. 105, σελ. 291).

‘Οδυσσέας’ Ελύτης. Μέσα στο έργο του Σεφέρη ή ‘Ελλάδα, ο ελληνισμός και η ελληνική παράδοση λειτουργούν σε επίπεδο ώριμων συλλήψεων. Τα νεότερα εκφραστικά μέσα ‘‘αποκαλύπτουν (...) το νόημα της ελληνικής πολιτισμικής παράδοσης και προσφέρουν μιαν ανανεωμένη συνείδηση της ‘‘ελληνικότητας’’, ή οποία στηρίζεται στη γερή γνώση και στη βαθειά κατανόηση των πραγμάτων<sup>125</sup>, διασταυρωμένη οργανικά με τις ευρωπαϊκές απηχήσεις. ‘‘Όπως γράφει ο Δημαρής: «Μέσα στην τραγική μοίρα του ελληνισμού, μέσα στην τραγική μοίρα της γενιάς του, ο Σεφέρης συλλαμβάνει την καθολική αγωνία των καιρών μας» και την αποτυπώνει σε στίχους μετρημένης μεγαλοπρέπειας και κλασικής όμορφιάς<sup>126</sup>:

*Και ψυχή  
εί μέλλει γνώσεσθαι αυτήν  
εις ψυχήν  
αυτῇ βλέπτεον:*  
.....

*Περάσαμε κάβους πολλούς πολλά νησιά τη θάλασσα  
πού φέρνει την ἄλλη θάλασσα, γλάρους και φώκιες.  
Δυστυχησμένες γυναῖκες κάποτε με δολιγμούς  
κλαίγανε τὰ χαμένα τους παιδιά  
κι ἄλλες ἀγοριμένες γύρευαν τὸ Μεγαλέξαντρο  
καὶ δόξες βυθισμένες στὰ βάθη της Ἀσίας<sup>127</sup>.*

‘Ο ‘Ελύτης, ξεκινώντας από την παρουσίαση της ελληνικότητας αίσθησης του Αιγαίου με την υπέρβαση των ὁρθόδοξων μέσων του υπερρεαλισμού, ἔφθασε, με τη συμμετοχή του στον πόλεμο της Ἀλβανίας, νὰ τὸν μετουσιώσει ποιητικά και νὰ ἐκφράσει τὴν κατάφαση της ἡθικῆς καὶ ἐθνικῆς ἐλευθερίας καθὼς καὶ τῆς ἀνδρείας μέσα στὸ Ἔσσημ ἡρωϊκὸ καὶ πένθιμο γιὰ τὸν χαμένο ἀνθυπολοχαγὸ τῆς Ἀλβανίας (1945)<sup>128</sup>, ἀλλὰ καὶ τὴ συνέχεια τῆς ἐλληνικῆς ἱστορίας στὴν ἀρχαία, βυζαντινὴ καὶ νεοελληνικὴ τῆς διάσπαση, μετατρέποντας

125. Βλ. Π. Δ. Μαστροδημήτρης, ὅπου καὶ στὴ σμ. 19, σελ. 166.

126. Κ. Θ. Δημαρής, ὅπου καὶ στὴ σμ. 10, σελ. 484.

127. Βλ. Γιώργος Σεφέρης, *Ποιήματα*, [Φιλολογικὴ ἐπιμέλεια Γ. Π. Σαββίδη], Ἰκαρος, [Ἀθήνα 1985], σελ. 46-47 (πρβλ. Φ. Α. Δημητρακόπουλος, ὅπου καὶ στὴ σμ. 105, σελ. 337-338).

128. Βλ. Δ. Ν. Μαρωνίτη, «‘Ο τύπος τοῦ ἐθνικοῦ ποιητῆ: ‘Ο ἀντίκτυπος τοῦ ἀλβανικοῦ ἔπους στὴν ποίησή μας», στὸ βιβλίο τοῦ ἴδιου: *‘Όροι τοῦ λυρισμοῦ στὸν ‘Οδυσσεά ‘Ελύτη*, Κέδρος, Ἀθήνα 1980, κυρίως σελ. 68-74 (καὶ σύγκριση μετὰ «ἄλλες [ποιητικὲς] προτάσεις», σελ. 74-80).



τὸ άτομικὸ σὲ συλλογικὸ, τὸ μικροσκοπικὸ σὲ μακροσκοπικὸ, στὸ "Ἄξιον ἐστὶ (1961)<sup>129</sup>.

Ὁ ἑλληνοϊταλικὸς καὶ ἑλληνογερμανικὸς πόλεμος, ἄλλωστε, λειτούργησαν ἀποτελεσματικὰ ὡς πηγὲς ἐμπνευσης μέσα στὴ νεοελληνικὴ πεζογραφία, ὅπως καὶ ὁ Πρῶτος παγκόσμιος πόλεμος καὶ ἡ Μικρασιατικὴ καταστροφή. Τὴν πεζογραφικὴ ἀξιοποίηση τῶν θεμάτων αὐτῶν μέσα σὲ ἀξιόλογα μυθιστορήματα νεοελλήνων συγγραφέων ἐξετάζει ὁ Ἀπόστολος Σαχίνης στὸ μελέτημά του «Τὸ πολεμικὸ μυθιστόρημα»<sup>130</sup> —ὅπως καὶ στὸ βιβλίο του *Τὸ ἱστορικὸ μυθιστόρημα*<sup>131</sup>—, ὅπου ἡ γραμματολογικὴ διευθέτηση τοῦ ὕλικου συνδυάζεται μὲ τὶς πρωτότυπες κριτικὲς θέσεις. Ὁ πόλεμος, ὡς γειτνίαση μὲ τὸν θάνατο, ἀντιμετωπίζεται ἀπὸ τοὺς συγγραφεῖς πραγματιστικὰ καὶ ἀνθρωπιστικὰ, «ὡς ὑπόθεση σκοτεινὴ, συνταρακτικὴ καὶ βάρβαρη»<sup>132</sup>, τὴν ὁποία τὸ ἠθικὸ καὶ πατριωτικὸ χρέος ἐπιβάλλει νὰ ἀντιμετωπίσουμε, τόσο σὲ ἐπίπεδο ἀτομικὸ ὅσο καὶ σὲ ἐπίπεδο συλλογικὸ. Ὁ Πρῶτος παγκόσμιος πόλεμος καὶ τὸ 1922 μᾶς κληροδότησαν δύο ἀξιολογώτατα κείμενα —μεταξὺ ἄλλων—, τὴ *Ζωὴ ἐν Τάφῳ* (1924) τοῦ Στράτη Μυριβήλη καὶ *Τὸ νούμερο 31.328* (1931) τοῦ Ἡλία Βενέζη. Ὁ Δεύτερος παγκόσμιος πόλεμος καὶ ἡ Κατοχὴ μετουσιώθηκαν λογοτεχνικὰ στὰ μυθιστορήματα: *Τὸ μῆμα τῆς γρηᾶς* (1945) τοῦ Ἀγγελου Βλάχου, *Ἀνθρωποὶ τοῦ μύθου* (1946) τοῦ Στέλιου Ξεφλούδα, *Τὸ πλατὺ ποτάμι* (1946) τοῦ Γιάννη Μπεράτη, *Ἀπρίλης* (1946) τοῦ Ἀγγελου Τερζάκη, *Ἀρματωμένοι* (1947) τοῦ Λουκῆ Ἀκρίτα, *Ἰερὰ ὁδὸς* (1951) καὶ *Ἀσθενεῖς καὶ Ὀδοιπόροι* (1964) τοῦ Γιώργου Θεοτοκᾶ, *Ἡ κερκόπορτα* (1961) —εἶναι ὁ τρίτος τόμος τῶν *Πανθέων*— τοῦ Τάσου Ἀθανασιάδη, κ.ἄ.

Μετὰ τὸν Δεύτερο παγκόσμιον πόλεμον μιὰ σειρὰ νεοελλήνων συγγραφέων στρέφεται πρὸς τὴν πεζογραφικὴ ἐκμετάλλευση θεμάτων ἀπὸ τὴν παλιότερη ἐθνικὴ ζωή, ὑπηρετώντας «ἓνα ἐθνικὸ σκοπὸ» καὶ βρίσκοντας «μιὰ διέξοδο ἀπὸ τὸ πρόσκαιρο καὶ τὸ μεταβατικὸ τῆς ἐποχῆς», σημειώνει ὁ Σαχίνης<sup>133</sup>, ὁ ὁποῖος συνεχίζει μὲ τὰ ἐξῆς: «Ἀναφορικὰ μὲ τὸ περιεχόμενο, αὐτὴ ἡ ἀναζήτηση καὶ ἡ ἔκφραση τοῦ ἐθνικοῦ, αὐτὴ ἡ ἀναδρομὴ στὴν ἱστορία, δηλαδὴ στὴν

129. Βλ. Δ. Ν. Μαρωνίτη, «Πρῶτα φιλολογικὰ προλεγόμενα στὸ "Ἄξιον ἔστι», ὅπου καὶ στὴν προηγούμενη σημ., σελ. 33, καὶ τοῦ ἴδιου, «Ὁ ἐσωτερικὸς λυρισμὸς τοῦ Ἑλύτη», αὐτόθι, σελ. 108.

130. Βλ. Ἀπόστολου Σαχίνη, *Ἡ σύγχρονη πεζογραφία μας*, Τέταρτη ἔκδοση διορθωμένη, Βιβλιοπωλεῖον τῆς «Ἑστίας» Ι. Δ. Κολλάρου & Σίας Α.Ε., Ἀθήνα [1983], σελ. 151-219.

131. Βλ. Ἀπόστολου Σαχίνη, *Τὸ ἱστορικὸ μυθιστόρημα*, Τρίτη ἔκδοση, Ἐκδόσεις Κωνσταντινίδη, *Μελέτη 15*, [Θεσσαλονίκη 1981].

132. Βλ. Ἀπόστολου Σαχίνη, ὅπου καὶ στὴ σημ. 130, σελ. 156.

139. Βλ. Ἀπόστολου Σαχίνη, ὅπου καὶ στὴ σημ. 131, σελ. 88.

οὐσία, τοῦ ἑλληνισμοῦ κι' αὐτὴ ἡ ἀπασχόληση μὲ τὶς ρίζες τῆς φυλῆς μας δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ προκαλέσουν τὴν ἐπιδοκομασίαν τῆς κριτικῆς»<sup>134</sup>. Πρόκειται γιὰ λογοτεχνικὲς πραγματοποιήσεις ποὺ ἀποκαλύπτουν μιὰν ὀριμότητα ἱστορικῆς συνείδησης καὶ ἀξιοποιοῦν μὲ λογοτεχνικὰ ἄρτιον τρόπο κρίσιμες στιγμὲς τῆς νεοελληνικῆς ἐθνικῆς ζωῆς. Τὰ ἔργα: Μ. Καραγάτση, *Ὁ κόσμος ποὺ πεθαίνει* [τριλογία: *Ὁ Κοτζιάμπασης τοῦ Καστρούργου* (1944), *Αἶμα χαμένο καὶ κερδισμένο* (1947), *Τὰ στερνὰ τοῦ Μίχαλου* (1949)], *Ἀγγέλου Τερζάκη, Ἡ πριγκιπέσσα Ἰζαμπώ* (1945), *Θανάση Πετσάλη, Ἡ καμπάνα τῆς Ἀγιά Τριάδας* (1949), *Οἱ Μανρόλνκοι* (2 τόμοι, 1947- 1948), *Ἑλληνικὸς Ὀρθρος* (3 τόμοι, 1962), *Παντελῆ Πρεβελάκη, Ὁ Κρητικὸς* [τριλογία: *Τὸ δέντρο* (1948), *Ἡ πρώτη λευτεριά* (1949), *Ἡ Πολιτεία* (1950)], *Παντέρμη Κρήτη* (1946), *Μιχάλη Περάνθη, Σουλιῶτες* (1957), κ.ἄ.

\* \* \*

Ξεκινώντας ἀπὸ διαφορετικὲς ἰδεολογικὲς καὶ καλλιτεχνικὲς τοποθετήσεις καὶ ἀναζητήσεις, οἱ νεοέλληνες λογοτέχνες ἐπιδεικνύουν ἀναμφισβήτητη δημιουργικότητα στὸν τρόπο ἀντίληψης τῆς ἔννοιας τῆς Ἑλλάδας. Μὲ ὀριμὴ ἐθνικὴ συνείδηση, εἶδαν τὴν Ἑλλάδα σὰν μιὰ δυναμικὴ ὄντοτητα, συνεχῶς ἀνανεούμενη ἀπὸ τὴν ἐπαφὴ τῆς μὲ τὴν προαιώνια παράδοση<sup>135</sup>. Κατόρθωσαν, ἐξάλλου, νὰ συντονιστοῦν ἠθικὰ (σὲ ἀρκετὲς περιπτώσεις: καὶ στὸ ἴδιο τὸ πεδίο τῆς ἀμυντικῆς δράσης) μὲ τὸν ἀνώνυμο λαὸ ποὺ ἔγραψε μὲ τὸ αἷμα του σελίδες ἀγωνιστικῶν διεκδικήσεων γιὰ τὴν προστασία αὐτοῦ τοῦ ἱδανικοῦ. Ἡ φύλαξη τοῦ πραγματοποιημένου αὐτοῦ ὁράματος, ποὺ μᾶς παραδόθηκε ἀπὸ τὶς προηγούμενες γενιές, («σὲ πονηροὺς καιροὺς» —ὅπως οἱ συμμερινοί— συγκεκαλυμένων ἢ φανερῶν ἐξωτερικῶν ἀπειλῶν, ἀποτελεῖ γιὰ μᾶς ὕψιστο ἠθικὸ καὶ ἐθνικὸ καθῆκον, ἀν ἐπιθυμοῦμε νὰ διατηρήσουμε τὴν ἐθνικὴ μας ταυτότητα καὶ ὑπόστασι μὲσα στὴν παγκόσμια κοινότητα.

134. Βλ. Ἀπόστολου Σαχίνη, *αὐτόθι*, σελ. 89.

135. Βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶ, *ὅπου καὶ στὴ σημ.* 10, σελ. 485.